

ПЕТРО РОЄНКО

ГОМІН ВОЛІ

PETRO ROJENKO

ECHO OF FREEDOM

Toronto

1975

Printed by:

Kiev Printers Ltd., 860 Richmond Street West, Toronto, Ontario, M6J 1C9

ПЕТРО РОЄНКО

ГОМІН ВОЛІ

Видавництво "Любисток".

Торонто

1975

П р и с в я ч у ю
МОЇЙ ЛЮБІЙ МАМІ

I.

Сніжнобілий неозорий килим застелив поля. Скільки око бачить — сніги та сніги... Куди не глянеш — біліють поля...

Навколо спокійно. Ніхто ніде найменшого голосу не подасть, не обізветься, пес не залає, ані ворона не закаркає. Тихо на хуторі в таку пору...

Немов невидимий чарівник зачарував все довкілля... Навіть гілочка не трісне від налиплого на неї снігу. Вона низько угнулася, похилилася до землі від його тягару, але не піддається, не хоче зломитися і впасти на снігові пагорби, щоб потім пропасти десь з весняними водами. У неї свій спосіб боротьби за життя.

Тріснути, зломитися, зійти з виру життя? Ні. Гілочці не хочеться огак просто, при першій пробі боротьби бути переможеною. І вона змагається. Напружує всі сили, щоб витримати, вийти переможно і жити, розвиватись, цвісти, давати плоди — життєдайне зерно. Така її мета. Задля неї вона змагається і задля неї живе...

Русява дівчинка дивиться крізь замерзлу шибку, продмухавши на ній невелике коло в намерзлому інеєві. Їй хочеться заповнити життя дією, чинном, а тому їй нудиться сидіти на лавці і бути спостерігачем, а не діевою особою. Дівчинці хочеться зіскочити з лавки, вибігти з хати і, перебігши подвір'я, опинитися у саду, бігати по снігу, вчіпитися за грубу гілку, розгойдатися, а потім з розгону скочити на свіжу купу снігу; велику бабу або хат-

ку зліпити. Вона хоче заповнити життя своїм змістом, позмагатися з цією порою року.... Але її не пускають, бо надворі холодно. Там можна простудитися, захворіти. А тому, що її не дозволяють піти і бути вільною, бажання у дівчини стає удвічі сильнішим і стільки ж сильнішим зроджується мука страждання. Заборона — це ота прихована сила у пружині, і чим сильніше її стискаєш — тим більше пружина намагається випростатися на цілу довжину.

Така сама сила існує в гордих господарів. Самий уклад їхнього життя дає їм добрий гарт, щоб вистачило господарям тієї сили на роки, які простелилися перед ними невиразною дорогою, бо співучасником її торування є не лише вони. Не абиякого треба розуму, щоб передбачити всі несподіванки, які можуть трапитися на цій дорозі, прокладеній вчинками попередніх поколінь...

Старші сестри русявки завжди мають роботу. Про це дбають мати або батько, а тому їхній час минає скоро, вони не мають чого скучати. Дівчата то вишивають, то шиють, то латають, то із горохович або фасольових стрючків вилущують зерно, то кукурудзяні качани тереблять на зерно. Або вчаться тісто замісити на затірку, чи на хліб. Ви думаєте, що це так просто?!.. Все треба знати, все потребує досвіду й знання. Не легко жити без них будь-якій родині чи цілому суспільству.

Сестри русявці нарobili різних забавок, але вони вже її не ваблять. Набавилася вона ними досхочу... Ну і що їй робити у ці зимові дні, коли треба бути в хаті — оборонній "фортеці" від морозів і завірюх? Вона хотіла б щось путне зробити, але їй не дозволяють, бо, мовляв, вона ще за-

мала... От русявка в такі дні розпитує маму про те чи інше.

— Мамо, а чому на святвечір мусить бути дванадцять страв?

— Бо місяць “обходить” землю дванадцять разів у рік, а тому кожному місяцеві треба страву дати.

— А чому у цей вечір починаємо вечерю з куті?

— Така наша хліборобська традиція. Її дотримувалися наші батьки, діди і прадіди, а тому й ми повинні так робити. А ще тому так, бо це пожива самого подателя врожаю, то є праведного Сонця.

— А чому вся їжа на святвечір пісна?

— Бо від прасивих віків богів врожаю приносили в жертву усе рослинне багатство. А з багатьох рослин виробляється лише олія. Бо від прасивих віків наші предки ніколи не приносили в жертву тварин, а про людину — то й мови не може бути. Чому? Бо наш народ від непам’ятних часів вірить у безсмертя душі... Душі праведних приходять на святвечір до своїх родичів.

— Чому на світанку після святвечері тато відчиняє двері у снігах, у хлівах, у коморі?

— Соняшним промінням з неба сходить податель урожаю й багатства. Святе сонечко освітлює й ogrіває наш двір, наше господарство, усю землю. Воно дає життя. Тому ми його вітаємо; його також вітає все, що є на землі.

— І наш Сірко?

— Всі тварини, рослини, поля, ліси, гори, доли й води.

— А чому ви дмухали на лавки, коли їх застеляли?

— Бо на Святу вечерю приходять усі добрі душі; а тому, щоб їх не присісти, — треба продмухати лавки, де сідає сім'я вечеряти.

— У цей вечір залишаємо їжу на столі. Чому?

— Для добрих родичів, що тілесно відійшли від нас, але в цей вечір приходять, щоб бути усім разом, бо це в першу чергу свято родини і роду.

Дівчина хотіла ще щось запитати, але в цю хвилину в снігах почувся гуркіт... До кімнати увійшов її батько. Від його кожуха і чобіт потягнуло вологою і холодом.

— Ну й насипало... Не можна пройти... Мусів стежки прокидати, — заговорив господар. Русявка подивилася на батька, і по надумі запитала:

— Дуже холодно?.. Сильний мороз?

— Краще носа не показувати... На дворі мороз відразу бұльку з носа видушить.

— Ха-ха-ха, — засміялися голосно дівчата, а русявці легше на серці стало, що її не пустили побавитися з снігом. І бұлька з носа їй не потекла, і носик не змерз, і зашпари в пальці не зайшли, а вона не мусить хукати на них, щоб нагріти, як це робить тато.

— Бачиш як тато змерз?! Так і тобі бұло б. А ти ще й гнівалася на мене, — обізвалася мати.

— Як потепліє, то тоді підеш, всі підете, добре? — потішав тато, а потім додав: “А може ти мені принесеш якісь “ходаки”, щоб я мав в що перезутися?”

Дівчинка метнулася до другої кімнати...

— Велика рости, хороша й розумна бұдь.

— Татұ, а хіба я не хороша? — спитала русявка.

— Ти у мене найкраща у світі... А знаєш чому?

— Ні, не знаю.

— Бо ти моя доня.

— Ви завжди так говорите, а я думала, що скажете інакше.

— Правда завжди однакова. Скільки б про неї не говорили, коли б ми про неї не говорили, — Правда ніколи не змінється. Вона від віків чиста, як кришталь. З нею цілий світ перейдеш і додому вернешся. Але так не можна зробити з брехнею. З нею можна зайти лише в одну сторону... Яку б вовк шкіру не одягав, а його вдачу люди пізнають. Так само і з брехнею. Можуть її маскувати всіма барвами, пристосовувати до різних обставин, — але чистосердечна людина відразу відчуває, що тут щось не те, що тут криється підступ, обман або лицемірство. Брехнею можна пів світу загарбати, але дуже гірко та важко прийдеться потім розраховуватися за цей грабунок.

— Ви часто говорите, що москалі осквернили і поневолили нас усіх. Довгі десятки років використовують наш народ як рабів. І за все це вони не покарані, а є ще панами, їх треба величати, — обізвалася найстарша дочка.

— Все, доню, до часу. Чим довше вони бешкетують і жирують на нашій шкірі, — тим суворіша кара впаде на них... Вже не за горами той час... Буде кара, велика кара, нічого не пропаде безкарно... Дочекаємося ми ще тієї хвилини, коли злочинців покарають їхні власні виконавці сваволі... Так воно було, так воно і залишиться на віки.

— Мама і ви, тату, в це так широко вірите, що й інші починають вам вірити, — сказала найстарша дочка Маруся.

— Наша віра основана на правді. Історія нас вчить, що була Візантійська імперія, Римська імперія, а де вони сьогодні?.. Нема. Існують і в наші дні імперії... Але їхня доля така сама, як сталося з

Римською. Вони мусять пропасти, бо все, що побудоване на насиллі і рабстві має короткі ноги...

— Ось вам, тату, горня спареного молока. Випийте, скоріше нагрієтеся, — сказала русявка, та-това улюблениця.

— Спасибі, доню, за твою пильність і увагу... Хто батьків шанує, того Бог винагороджує... Я вже досить нагрівся праведним гнівом... Аж на рожево розігрівся... Тішуся, що ви у нас такі добрі.

— І здібні, і розумні. Всі вони у нас мають вроджений нахил скоро засвоювати знання, але ми не дуже багато божемо їх навчити, хіба те, що нас наші батьки навчили.

— Ви, мамо, багато знаєте. Все, що ми знаємо, то лише завдяки вам і татові.

— Та не стільки, що може дати висока школа... От якби була можливість вивчити вас у своїй рідній школі.

— Рада б душа в рай, але на її дорозі багато перешкод, — сумно господар. Помовчав трохи, присунув ближче стілець до печі, сів, подивився на палаюче багаття в печі, і мовив далі.

— Сьогодні люди це лихо не тільки бачать, а й голосно починають говорити про нашу злободену долю. До чогось це невдоволення мусить довести... От якби нам, хліборобам та більшої грамотности, бо без неї ніби піввидюці всі ми стали... Ти лише подивися навколо. Мало, дуже мало нашого брата вміє читати та писати. Колись не так було... Мій дід розповідав, що за його юних років по всіх селах були наші школи. Відколи скасували гетьманщину, — відтоді освіта нашого народу почала занепадати, вольності знищили, поширилася панщина і сваволя цареслав'я. Вона довела наш народ до невпізнання: з вільнолюбних козаків зро-

били звичайного раба... Зідхне було мій дід з пересердя, замовкне, заніміє... Тепер мені хочеться знати: чому з вільного козака став його сучасний нащадок невольником?.. Мусять бути якісь поважні причини.

— Може їх було забагато, а тому не так легко розмотати цей великий клубок, змотаний копицями років.

— Якби знали, то напевно поправили б помилки минулого.

— Є такі, що знають, хоч, може, небагато; але щопиш хтось із них почне в цьому напрямі щось робити, — відразу донощики видадуть... Не дали можливості нашим батькам направити долю нашого народу, то й нам не дають. Міцно закували нас в ярмо протягом довгих років...

— Але віру в кращий завтрішній день ніхто не закує, не знищить і не вб'є. Мій тато часто казав, що навіть після найтемнішої ночі настає день.

— Так воно, звичайно, повинно бути. Життя нас вчить, що якщо хтось народився, то він мусить вмерти... Може тепер має прийти смерть і царській свавільності. Досить вона лиха людям наробила, пора їй зійти з арени цього світу і не поганити його.

— Дав би Бог.

Дівчата принишкли і увесь час слухали розмову батьків, дивувалися, що вони перед ними так відкрито говорили... Маруся набралася сміливості, запитала батька:

— Тату, а чому до села приїжджали оті люди в уніформах?.. Оті поліцейські?

— Шукати за якимось "бунтарем". Хотіли заарештувати, на заслання вислати.

— Але не зловили?

— Ні, доню... Добрі люди дали йому знати... Він вислизнув їм з-під рук... Йому пощастило цим разом втекти...

— Добре зробили... На засланні напевно тяжко жити. Я чула одного разу як одна жінка в селі розповідала про свого сина, який десь там далеко на чужині, “на кацапщині”, як казала вона... Розповідала своє горе знайомій, та все схлипувала від жалю... А наших дядьків також можуть арештувати за їхні нарікання на владу?

— Напевно, доню. Всіх невдоволених висилають. Мої брати знають про що говорять, бо вони грамотні і серед таких живуть... Не судилося мені бути з ними... Хтось і хліборобом мусить бути. Що буде народ їсти, як нас не стане?

— Але чомусь нами, хліборобами, пани й паненята гордують. Хіба ми гірші за інших чесних трудолюбів?

— Ні, Марусю. Лише дурні так можуть думати. Лише царські недоуки та душевні звихненці дивляться на нас хліборобів, чи як вони кажуть “мужиків”, з погордою, з упередженням, як на щось таке, що варте лише зневаги.

— Але й між нашими багато наплодилося таких, що залюбки люблять калякати по-московському; а виходить така саламаха, що годі втриматися від сміху. І чому б то не говорити по-людському?.. Диваки що й казати, — сказала Ониськова дружина.

— Не сміятися, любя, а плакати хочеться. Щолиш навчиться грамоти, почне жити серед “сметани”, — а вже кривить душею, вже від нього лише й чути “что да как”... Кажу вам, стають звичайнісінькими каліками і душевними, і моральними. Без характеру і без своєї гідности... Не всі. Є

серед тих інтелігентних щирі наші патріоти, але вони — це ті білі круки, яких рідко зустрічаємо в житті.

— Я й сама не раз дивуюся, що до такого низького рівня може спуститися людина. Дивишся на тих “какалів”, бачиш їх, а очам віри не ймеш. Ні риба, ні м'ясо, та й ковалик не такий.

— Саме такі, люба, найбільше шкодять. Ніби й вдача у них наша, ніби й кров у них наша, але душа чужа.

— Але наші діти такими не будуть, правда?!

— Ні, мамо. Ми будемо такими як ви, — гордо відповіла найстарша донька за всіх дітей.

— Дай Боже, щоб нашому роду та не було переводу... А то спіткає така доля, як того Ходуня.

— А що з ним сталося? — запитали дівчата. Мати почала розповідати:

— Було це давно... Жив хлібороб Ходуня. Мав, як кажуть, легку руку. Все йому щастило... Став він багатієм. Злигався з “сметаною”. Почав цуратися своїх людей. З панами у нього все запанібрата. Побратався з ними. Як лише якийсь панич появиться у селі, то Ходуня обов'язково його гостить у своєму домі. І не день, і не два... Гуляв він отак з панами-начальниками. За все забув, всіх відцурався, бо йому дуже хотілося й самому начальником-паном стати. Пив та гостив до останнього шага... Приятелі просили його, щоб опам'ятався, бо він панам-чиновникам ніяка рівня... Ходуньо, кажуть було йому, не робись посміховиськом в селі, не сором наш чесний і хороший хліборобський рід, не водися з панами-ледарями... А один його добрий приятель ще й пораду давав. Слухай, Ходуньо, повчає його, що у мене на городі сталося. Цвіла там гарна червона рожа. На лихо хміль коло неї за-

вівся. Подружили вони і добре жили. Одного разу дивлюся, аж приятель за стебло рози обвився. А згодом бачу — він вже всю рожу оповив. Бідна вона змарніла, поблідла, пожовкла. Хміль же як рута зеленів та розвивався.

— Ну і що, послухав Ходуня поради приятеля?

— Та де там... Виманули лукаві паничі все в нього обіцянками... Жебраком пустили. Не дармо кажуть наші люди: зозуля не стане соловейком.

— З порядного господаря став жебраком.

— Так, мої любі голубоньки... Засліпило йому очі блискуче на зовні чиновство, начальство, панська пиха так, що він ніяк не міг побачити їхнє лукавство й підступство... Правду кажуть наші люди, що риба починає смердіти від голови.

II.

Уманські ліси... Скільки про них розповідали різних легендарних пригод діди нашим батькам, годі все пам'ятати... І ось вже за нашого віку стоять собі, завітчавшись пишними зеленими шатами... Старі-престарі свідки нашої історії — оці дерева... Став Онисько. Дивиться навколо. Гарно, дуже гарно. Вітру майже нема, лише часом ледь-ледь перескоче з листочка на листочок, злегенька поколише ними, поцілує, а вони трепечуть і в'ються під його поцілунками... Знову все ані шиширне, ніби заснув, ніщо не ворухнеться, не стрепенеться, де й поділись в'юнкість, вертливність, жвавість, моторність, — ніби їх й зроду не було. Лише сонце горить над ним. Сягає його палаючим світлом на безкрайому синьому небі. Посилає свої сліпучі хвили життєдайного проміння прямисінько в ліс, на його гостей, на верховіття дерев, а через їхні листя та гілочки дістається аж до самого коріння, глибоко вганяється в плодючий чорнозем. Сонце дає йому життя!.. Могутній старий ліс. Відвічний свідок поєднання неба і землі... "Боже, Боже, хто годен зрозуміти й збагнути таємницю законів Твоїх?!" — подумав Онисько... Злегка зашарудів вітер верхів'ям лісу. "Вітер нині тут, завтра — не знати, куди пожене його примха. Не те наш ліс. Він нікуди звідси ані руш. Все тут знайоме, все тут миле і дороге. Не лише лісові, а й нам — людям, що довкола цих лісів живуть від віків... А як тепер буде?"...

— Тату, тату дивіться скільки я квітів назбирала, — зашебетала Марфа, перериваючи мрію батька.

— Хороший який... такий як ти, як всі чемні дівчатка.

Доня зашарілася. Вона не любить похвал, бо вони викликають у неї сором. Тричі скоріше вона охоче зробить услугу іншим, аби лише вони нічого їй про це не говорили, не хвалили... Можна хвалити русявку, бо вона найменша, і до неї найскоріше промовляє мова похвал...

— Цей віночок для вас тату, а я собі ще один сплету, — сказала вже майже на ходу, біжучи до своїх сестер, від яких доносився веселий гамір, сміх і радісні вигуки про квіти... Онисько почав дивитись за деревом, підходим до його задуму зробити незвичайну шафу одному уманському вельможі. Ходить, дивиться, оглядає, бо це має бути добрий матеріал... Ось він вже з помічником спустили легко деревину, обрубали вітки, перерізали стовбур на дві частини, міцно прив'язали на возі, бо хоч дорога й недалеко, але в лісі вона не надто певна. "Сидить певно" — подумав Онисько, а потім закликав дівчат. Ті прибігли з повними руками різнобарвних квітів. Онисько посадив їх на ґрубий шар сіна, яким накрив колоди. Подав кожній її квіти і рушили в дорогу. Коні пішли повільним кроком, а хура час від часу перехилялася то в одну, то в другу сорону, коли те чи інше колесо входило в заглибину чи застрягало в ще не зовсім висохлий чорнозем. Дівчатам не подобалася така їзда, але не наважувалися скаржитися батькові. Онисько ішов рядом з ними, уважаючи, щоб якась із них не зсунулась з воза...

— Тату, чи довго їхати до нашої хати? — запиталася рүсявка, яка була перший раз так “далеко” від дому.

— Ні, Оксанко, ще трошечки потерпїть, а як виїдемо на польову дорогу, тоді зможете злізти і трохи пройтися — випростатися. Згода? — усміхнено закінчив свою пораду батько. Оксанка кивнула головою в знак згоди, а Марүся, Дарка й Марфа потакнули за нею, бо їм було приємно, що за них поспиталась їхня найменша сестра.

— Може б ми трохи поспішили, — перервав мовчанку помічник, — дивїться як он там із-за того кінця лісу висуваються темносїрі хмари... Аби хоч ще дощ та буря нас не застали.

— Не такі вони, щоб на дощ віщували, — відповів спокійно Онисько.

— Та краще скоріше вдома бути.

— Встигнемо, встигнемо козаче ще й дома побувати. Від лісу до нашої хати лише п'ять кілометрів. Цю віддаль навіть Оксанка передробітить своїми маленькими ніжками за яку годину часу, — заспокоював Онисько сусідового парубка. Дівчата пильно подивилися на батька: чи не жартує він? Тато подивився на них спокійно й лагідно, і дівчатам видалося, що батько каже правду. Хїба він може помилитися?!..

Хмари вирисовують чїткі картини на фонї неба... Ось тїнь однієї із них падає на віз, заслоняючи соняшне проміння. Дівчата відчувають прохолоду, їм стає приємніше сидїти та спостерїгати як добрі коні повільним кроком везуть їх, та що вони з кожним їхнім кроком наближаються до свого двору, до хати... Над хутором кучерявиться дим, вимальовуючи рїзні фігури або сїрими телятами розбігається по гаях, по яругах і долинах...

Дівчатам вже надоїло сидіти нерухомо, ніби зачарованими, щоб не зсунутися з сіна. Подивляться на батька, але не хочуть перешкоджати йому мріяти... Він іде поруч них. І їм приємно, бо в нього так мало часу, щоб міг багато уділяти їм уваги, бути з ними... Онисько зчаста поглядав на хмари, щоб запевнити себе чи не застане їх несподіваний дощ, який в літню пору кого може не підвести?.. Він може наполохати його гарних квіточок. Подивиться на них, а в серці сміток гадиною зів'ється. Пригадав брата, повні невеселих картин його розповіді... Згадав знайомих арештованих і сумну долю їхніх дружин і дітей... "Чи не станеться так і з моїми?" — подумав і тяжко зідхнув... І довго думав про ворохобні часи...

Василина вже кілька разів виходила до воріт, чекала, виглядала, а не побачивши ніяких признаков подорожніх, знову верталася да хати, поратися коло печі... Вже й все зготувала, а її доньок все ще не було... Вийшла за ворота знову. Вирішила чекати аж появляться її подорожні на обрії. Вона оце вперше залишилася сама, і їй видається, що вони так довго забарилися в дорозі... А як віз показався на пагорбі, вона радісно усміхнулася, ніби не бачила своїх донечок кілька років... Він поволі котив дорогою, наближаючись до неї...

— Тату, тату дивіться он там на шляху стоїть мама, — швидко заговорила Оксанка.

— Спиніть коней, зсадіть нас з воза, ми побіжимо до неї, — просили доні. Онисько подивився на них, ледь показалася усмішка на його обличчі. Він так глибоко задумався, що відразу не збагнув, чого вони від нього хочуть... Уволив їхнє бажання... Біжать дівчата веселі, вигукують, порох курявою здійсмається після них. Батько дивиться їм услід,

радіє їхнім щастям, дивується, як оце вони вже такі “великі” виростили, що він й не запримітив. Але й чи міг?! Праця, праця і ще раз праця. За нею мало бачив як ростуть його діти. А вільні хвилини? Їх він заповняв працею поміж своїх знайомих. Цікаві події відбуваються навколо, по цілій його батьківщині. А коли над ними призадумувався, тоді потішав себе, бо він останніх не “пасе”...

— Слава Богу, що без ніяких пригод, — радісно заговорила Василина, пестячи дівчат, коли ті обступили її та почали розповідати про свої враження...

— Я так боялася, щоб вас дощ не намочив.

— Я й сам трохи побоювався, щоб нічого не трапилося, але виконав обіцянку, бачили ліс, — згодився Онисько... Василина з дітьми пішла до хати, а Онисько з помічником почали поратися коло дерева, щоб найближче підвезти його до столярні, скласти на вигідному місці...

— Дивіться, мамо, яких ми назбирали квітів.

— Дуже гарні, а вінки аж очі вибирають... Усі такі гарні... Такі як ви. Діти мої як квіточки... А тепер може щось перекусите?

— Так, — в унісон відповіли дівчата. Марфа лише механічно потакнула, все ще була зашаріла від похвали, що і її назвала мама й порівняла з красою квітки. Похвали викликали в неї скоріше засоромленість, ніж приємність чи задоволення, як це звичайно у дітей буває...

— А потім підемо в садок бавитися. Добре, мамо? Дозвольте?

— Нехай буде по-вашому, але ти Марусю уважай за своїми сестричками, щоб ніякої шкоди не зробили, гіллячки ані однієї не зломали. Обіцяєте?

— Будемо уважати, будемо чемно бавитися, —
відповіли всі разом...

— Вже нема?

— Ні, Ониську, нема... Діти бавляться. Нехай
радіють поки мають нагоду і час... Та й погода по-
правилася.

— Звісно молоде... Йому лише веселитися, за-
бавлятися... Хороші юні дні в наших дітей... Як
же твоє здоров'я? — запитав дружину, щоб пере-
вести розмову на іншу тему, сідаючи за стіл.

— А як з вигляду?.. Дуже сумно виглядаю?

— Сіро і невесело... Може б до лікаря поїхала?

— Де тепер можна їхати... Сам бачиш скільки
роботи, а до того ще й четверо...

— Бачу, дорога, бачу... Не знаю лише як зро-
бити, щоб вівці були цілі і вовк ситий... Може тут
моя вина. Не треба було стільки дітей...

— Тепер про це не будемо говорити... Старати-
мемося вивести їх у люди, як кажуть, якщо Бог
нам обом допоможе... А як... тоді сам будеш тяг-
нути увесь тягар.

— Не говори так, бо мене аж страх збирає... Я
не хочу навіть припускати, що залишуся сам... Мо-
же когось з родичів попросити?

— Не треба, Ониську, ні від кого найменшої
допомоги. Знаєш як воно може бути... Краще самі
собі раду даватимемо так, як на це дозволять наші
сили... У кожного свої турботи. Найкраще як ви-
збуватимемося їх самотужки.

— А все ж таки...

— Ні. Не хочу нівідкого ані копійки.

— Добре. Нехай буде по-твоєму... Я почуваюсь
до вини... Я мусів був подумати про другу сторону
медалі...

— Облишмо цю тему... Ніколи більше про неї не будемо говорити. Згода?!

— Думалося про краще... Хотілося мати наслідника, а натомість...

— Будьмо вдячні за те, що маємо.

— Так то так, моя люба, але в нас сталося не так... Мають же інші родини по більше дітей, а матерям нічого... А в нас... Підірване твоє здоров'я... Може б господарство зменшити?... Дивися скільки в нас отого добра: коні, корови, вівці, свині, кури, гуси, качки, — за всією цією худобою і пташинним світом треба доглядати, а це вимагає багато праці... А сад який. Він також потребує чимало роботи, щоб була користь з нього... Коли ж подивишся з іншої сторони, — все потрібне. Маємо дечого надміру. За нього легко нам придбати матерію, цинкову бляху, цукор, взуття, господаське знаряддя та інші речі... Дівчата ростуть. Не підуть же з порожніми руками, не дозволимо, щоб батраками їх кликали, щоб на нас нарікали... Не можемо розпорочувати того, що тяжкою працею придбали... От попробуй тут путньо розібратися, що і як...

— Мамо, мамо вони не хочуть зі мною бавитися у піжмурки, — раптом обізвалася Оксанка на порозі кімнати, де розмовляли батьки.

— О, моя люба доню... Але через це не треба плакати... Ходімо... Ми їм покажемо, дивись мені які... Ходи, ходи нема чого аж так гніватися, — сказала Василина і вийшла з кімнати, а за нею чоловік з донею... Вийшовши з хати, Онисько загукав: "Дівчата!.. Ходіть сюди".

— Ми вже ідемо, — обізвалися ті, вилазячи з-під копиць сіна, куди були поховалися.

— Мама має вам щось сказати. Послухайте, а я піду докінчити розпочату частину до шафи, — сказав до дружини.

Василина подивилася на чоловіка, але нічого не сказала, а лише подумала, мовляв, всі непорозуміння між дівчатами я мушу сама погодити. “Ну і щоб їм такого сказати, щоб помирити?” — поставила собі запитання. Поміркувала, а як дівчата прийшли, сіла з ними на ганку і почала розповідати....

— Оце так несподіванка, — раптом перервала Василина розповідь, коли зауважила появивших із за воріт хлопців. Вони стали, переступали з ноги на ногу, не знаючи як розпочати розмову. Старший Андрійко не можна сказати, що належав до встидливих, але з тіткою Василюю не міг отак собі просто говорити, бо мав до неї велику пошану. Але хіба лише він?!.. І селяни, і хуторяни часто казали: “Василина так сказала”. Після цього мало хто наважувався продовжувати суперечку. Авторитет і пошана були до неї великі і заслужені.

— Ходіть, ходіть хлопці, — запрошувала Василина несподіваних гостей. Андрійко і Тарас якось ніяково, ніби з острахом прийшли на ганок. Сіли поруч дівчат. Василина подивилася на них ласкаво, по-материнському, а потім сказала:

— А тепер я вам усім цікаву казку розповім.

— Тато казали, щоб ми відразу принесли стамеску, бо йому вона потрібна... Чи може дядько Онисько її позичити?

— Може, може... Дуже радо. Але тепер вже давно минула підвечірня пора, то варто й відпочити і сили на завтра набратися... Якщо б тато вас сварив, то скажете, що в цьому ділі моя вина... А тепер послухайте, що я вам розкажу.

III.

— Бліді відтінки світла, яке ніби прорвалося крізь тюремні ґрати на стіну одиночки. Ніхто його не сколихне, не порушить, хоч би тобі абихто словечком обізвався про нього... Спокійно й мовчазно. Арештованому також не до того. Він й сам не чує старого товариського "агов" приятелю, ачей же. Часом пригадуються йому юнацькі дні... Авдиторія повна молоддю, студентами, робітниками... Виступає активіст, акуратно добирає слова і речення, лине алегорична мова, повна альтруїстичних ідей. Аматор чи ні, але амбітний, пробує аналізувати, слухачі анічичирк, ніби абсорбують почуте кожне слово.

Це один із колишніх бахурів, що лише, здається, недавно утікав з баштану, а вслід за ним посвітував батіг сторожа, який несподівано послизнувся ї, на всю довжину, простягся в баюрі. Це було щастям ворохобника, бо заким сторож зміг знову гнатися, то збиточник пропав безвісти серед безкрайніх копиць жита... Тут той смаркач не подібний на того, що втікає, ні на того, що колись бабрався серед баговиння, чи віз байдаком бадилля для кролів, чи байдикував баграв на шкільній дошці, чи азартно заохочував приятелів перевірити всі бакаї на шляху їхньої мандрівки в сусіднє містечко, чи провокувати їх верзти всякі нісенітници коло багаття в балці, де пекли бараболю. Ні. Він тут на такого нічим не подібний. Ніхто не міг би сказати, що він нагадує малого баского коника або

зразкового баталіста, для якого не існують ніякі бар'єри. І що ти з такого юнака міг сподіватися?.. А подивися, що з нього вийшло...

Гість замовк, ніби хотів почути відповіді від господарів. Онисько сидів біля столу, обпершись широкими плечима об стілець, на його обличчі втома, висока постава дещо згорбилася від наполегливої праці. Його дружина подивилася на гостя, але не зважилася щонебудь запитати.

— Так кажеш, що мама померла, — перервав мовчанку гість.

— Все чекала на вас, але напевно не судилося їй вас бачити. Нехай спочиває мирно.

— Жалко, брате, що таке сталося, що не знати було чи й я в живих останусь. Добре, що молодшому дали вчасно знати, і він втік, і так заховався, що ніхто не міг його знайти, а злорадних язиків не знайшлося... Не до того і йому було, щоб маму і вас усіх навідати.

— Завіщо ж вони на вас так напали? — спитав Онисько брата.

— Став я учителем. Поїхав одного разу до Києва. Саме в цей час тут відбувалися різні віча, страйки, бунти і народні погроми. Великою цьому причиною був маніфест Думи. Кожному було зрозуміло, що це не може нікого задовольнити, що всі народи російської держави, стиснені в старі пуга, не заспокоються цим мізерним здобутком... Люди читали проклямації, в яких пояснювалося, через що реформа не може нікого задовольнити. З проклямацією, з книжками на політичні теми й підручниками для школи сів я в потяг і поїхав до свого містечка. Вийшов з вагону, і тут мене арештували. Це була справа начальника школи, який хотів позбутися упертого "хохла". Відвезли мене в

тюрму в Києві. Знав, що за мурами люди борються, добиваються поліпшення. Хотілося й собі боротися, обізвалася гайдамацька кров. Та шкода було школи, в якій пробув десять років; шкода учнів, що купчилися коло мене, шкода дружини й дітей. Рішив діяти в інший спосіб: просвіщати. Багато книжок учням прочитав, чимало розмов з ними провів, все, що знав — все їм передав. І не хотілося їх покидати, а надто тепер, коли увесь народ рветься до кращого життя, коли їм усім так треба допомоги словом і ділом... Ви лише уважно придивіться. Народ живе у страшній темряві, серед якої може заблукатися навіть той, хто ніби знає дорогу національного визволення... Хотілося бачити приятелів, дружину, дітей. Але нікого не пускали. Сірі брудні, загиджені, заплямлені, холодні мури додають ще більшого страждання. Тільки крізь ґрати маленького вікна під самою стелею видно було клаптик блакитного неба. Був осінній теплий день. Мені несамохіть пригадалися білим цвітом обсипані вишні, блискучі листочки на березах, сріблясті віти верб, похилені над гомінкими хвилями річки, що весело виблискувала проти сонця. Все це було гарне, приємне, весняне, вільне. Чи можна без цього жити? Чи може риба жити без води? Я розумів всіх нещасливих, що тепер разом зі мною наповняли тюрму. Та де мені до них!.. Вони ішли під кулі вартових, на голод і довгу сибірську неволю, не спинялися перед смертю, щоб тільки подихати волею... Забразчали ключі. Грюкнув засув. Принесли звичайний чай.

— Ще зовсім гарячий! — промовив солдат-доглядач. Я нічого не відказав. Швидко випив чай. Ліг на ліжку і знову почав мріяти про волю. “Аби так попробувати втекти?” — настирливо докучала

думка... Не знав як довго триматимуть за ґратами і куди зашлють. Найбільше бентежила можливість висилки на Сибір... Встав і почав міряти камеру, обходячи її. Подивився на вікно. Міцно окуте. Як же з цієї клітки вирватися?... Мої міркування переривав галас, що доносився з зовні, з волі. Потім окремі голоси. Думав, що нових арештованих привели, а вони чогось галасують. Знову крик, але сильний, дужчий і виразний. Невже арештовані радіють?.. Ніяк не можу зрозуміти, в чому справа. Пробував відгадати. Ліг на ліжку і замислився... Пробудився від мрій від брязкоту замку, одсунувся засув... Удаю, що сплю. Хтось зайшов до камери.

— Вас потребують у начальстві, — каже увійшовший. Дивлюся, а переді мною один з доглядачів.

— Чого? — питаю.

— Не знаю. Требують немедленно... — Я повільно підвівся, взяв капелюха і пішов. Вийшли у двір. Нема нікого. Чому?

— Де поділися заарештовані?

— Не знаю, — відповів доглядач завченою фразою. Виходимо, що за крик на вулиці.

— Чого ж вони кричать?

— Кажеться... вольнення... — відповів той, а мене його відповідь нервувала... Вийшли східцями нагору і незабаром опинилися в конторі. За великим столом сидить начальник тюрми. Подивився на мене. Витяг папірець, уважно глянув на нього і сказав: "Освобождаетесь"...

— Одведи пускай соберется, — сказав до наглядача... Не знаю, як я все скоренько покидав у кошик усі свої речі. Знову пішли униз. Розписався про отримання речей. Вийшли у другий двір. За

брамами на вулиці гомін... Відімкнулися двері і я ступив за них... Опинився серед товпи людей.

— Ще один вільний! — кинув хтось із натовпу.

— Слава-а-а! — загуло... Чиясь рука вхопила мене за руку, потім усього мене піднесли, і я опинився над головами товпи. Просто мене маяв білий прапор з написом: “Амнестія!”...

— Люди добрі, що ви робите... Пустіть чоловіка, нехай стане на ноги, — говорив ніби знайомий голос. Підїхав фаєтон. В ньому сидів мій приятель адвокат і ще двоє знайомих. Я сів між ними. Вони привітали мене “з волею”. Ми рушили. Адвокат розказав мені про амнестію. Щойно тепер мені стало зрозуміло, як мої приятелі зручно використали цю нагоду, щоб мене визволити.

— А як родина? — спитала Василина.

— Дружину зустрів таки коло Думи, куди ми приїхали. Вона також учителька. Ми тут бували часто. Вона від часу мого арешту увесь час тут перебувала і все пригадувала знайомим, щоб вони не забули про мене. І її бажання збулося, але...

— Чому “але”?

— Ось до цього я й прямую... Потішає те, що народ прозріває, що ми інтелігенція знаходимо з ним спільну мову. Народ починає усвідомлювати, що вже найвища пора творити своє власне щастя і долю... Все йде до того, що одного дня ми визволимося з кайданів неволі, станемо паном на своїй власній землі.

— Та чи станемо?

— Мусимо, Ониську... Сонце волі горить в серцях мільйонів, полум'я його пориває до більших зусиль, до кращих наслідків; воно крізь ці мільйони сердець промовляє: вперед до тріумфу вільного й щасливого життя!

— Дав би Бог.

— Бог допоможе, але тим, що будуть боротись... Правда, одначе стара і відома, воля родиться у муках і стражданнях... Не буду говорити за інших. Ось тобі приклад з мого досвіду. Ще недавно як студента заможного селянина арештували, то селяни говорили: “забрали за якісь незаконні бумажки”. А як мене арештували, то ті ж селяни казали: “скували, бо за нас, за нашу волю став в обороні”... Це лише початок. Молодь гуртується, організовується, починає активніше змагатися... Звичайно, є ще багато перешкод.

— Які, чому?

— Не встигли відлунати слова обітованої справедливості у відношенні до людей, а вже й погроми на нашого брата, на того, що найбільше тієї справедливості вимагає... Вернувся я до свого містечка. Тут пішла чутка, що ніякої амністії нема, що ніяких ознак на покращання нема, що то, мовляв, видумка таких як я... Що хочемо у великих панів землю забрати для себе, а не для того, щоб роздати її бідним селянам... Це провокація російських соціал-демократів, щоб викликати роздор між нашим народом, поділити живе тіло на кілька частин, а потім їм буде краще робити свою шовіністичну роботу. Підбурили вони проти мене і моїх знайомих темні маси, і ці маси зробили на нас погром. Все зруйнували, побили, обкривавили... Це дало повід втрутитись царським козакам, які почали шукати за нами, щоб арештувати.

— І що ж ти тепер робитимеш?

— Далі, брате, боротися.

— А жінка, діти?

— Непритомного сховали мене добрі люди... Вилічився і приїхав оце до вас... Чи пропали довгі

роки праці серед нашого народу і в школі?.. Не думаю. Частина його прозріла. Багато ще стоїть осторонь. Чимало ще залишилося темними, і легко даються на всяку провокацію. Сліпо ідуть за різними кличами, які їх провадять у пастку. Так спритно наставляють проти нас нашого ж таки брата різні царські агентури та російські соціялісти... Мало нас є, щоб протиставитись їхній ворожій праці, але змагання продовжується далі, аж до остаточної перемоги нас над ними, аж поки ми не станемо справжніми господарями на своїй землі і будемо керувати своєю хатою по своїй волі.

— Ти так і не відповів на те, що сталося з твоєю родиною?

— Жінка з дітьми у батьків на одному хуторі. Там вони безпечні. На деякий час забезпечені грішми, а тим часом розрухи втихомиряться. Вони покищо мають характер окремих спонтанних вибухів гніву, з чим легко упораються військові частини та жандармерія.

— А ти де себе подінеш?

— покищо є один вихід: їхати до Києва і там з друзями продовжувати змагатися аж до перемоги... Головні наші національні сили тепер в Києві, Полтаві, Харкові та інших містах. В наших містах багато чужого елементу. Він в основному шкодить нам у здійсненні наших ідей, та тут прийдуть нам на допомогу наші маси. Вони ж мусять зрозуміти, що настала пора, щоб вони самі керували своєю долею, а не різні зайти.

IV.

Безтурботне життя минає скоро в юних літах. Таке воно у наших дівчат... За щоденними турботами Васирина й сама не запримітила тієї години, того часу, коли треба було посилати старшу дочку Марусю до школи. Марфа заздирить, бо їй страшенно хочеться вчитись. Та що можеш вдіяти, коли ще роки не дозволяють. Властиво не літа, а встановлений звичай. Від ось такого року можеш іти вчитись, а раніше ні. Марфі здається, що це не так, що це хтось видумав такий грубий жарг... Але проти встановлених правил життя Ониськова родина не може бути виїмком...

Прийшов той день... Маруся стала школяркою. Школа була в селі. У гарні дні зовсім недалеко ходити з хутора до села вчитись, а ще й в товаристві своїх ровесниць. Щебечуть собі ідучи...

А якими стали дівчата? Маруся — улюблениця батька. Вдалася на тата: поставна, добре збудована, темноруса, розважна, на свої роки виглядала дещо старшою, з лиця скидалася на хлопця. Дарка рівнодушно любила батьків, вдаченою була ніби той гарний і безпечний місток через річку, який єднає береги вічнотекучої річки. Марфа — чиста копія мами і вдачею, і поведікою, і послухністю, і смирністю, і соромливістю, і остроумністю, і працьовитістю. Без мами, без її словечка ніде ані руш, а до того з вроду не була балакучою. Найбільше любила слухати розповіді інших та любила красу природи. А в нас, в Уманщині і в усій Україні все —

то суцільна краса. Кожна пора року — це своєрідна розмалювана писанка; а що село то своєрідний образ, а що область — то пишний різнобарвний килим, а ціла краса України — це найпривабливіша мозаїка, в якій кожний кришталь такий привабливий і чарівний, що годі очі відвести від тієї заворожуючої краси...

Великдень. Маруся кінчає перший рік навчання. Сестри тішаться, що мають серед себе не звичайну сестру — а школярку. Часто її розпитують про школу, але Маруся не дуже радо оповідала їм про школу, не була й захоплена нею...

— Ну і як воно там у тій школі? — питає нерідко Марфа.

— Учитель вчить нас азбукі, а після цього складати по складах слова, писати, читати, — відповідає спокійно і без захоплення Маруся.

— Отак все просто! — негує Марфа.

— Вчитись — не кашу їсти. Треба слухати вчителя, пам'ятати, що він розкаже, як правильно читати. Це нелегко. Вдома робити, а потім ще і вчитись — це не бублики їсти. І вже зовсім погано, коли не навчишся того, що вчитель каже.

— Марусю, вивчила урок? — питає учитель.

— Ні, не зовсім.

— Чому, яка причина?

— Помагала мамі в господарстві... Роботи багато, мама не може впоратися.

— Нема кого іншого?

— Я не кажу, що ні. Та цього замало, а до того наша мама не зовсім здорова, то ж мені найбільше треба робити, бо менші ще не можуть і того зробити, що я.

— Он воно як... Сідай...

— Я сідаю, а самій так неприємно, хоч крізь землю провалися... Дехто з співучащих приятельок часом з пересердя кепкує, лихим словом образить...

— Ми будемо більше мамі помагати, щоб ти могла краще вчитись, — обіцяють Марфа і Дарка. Маруся усміхається, але нічого не каже, бо знає, що помочі з них мало, вони ж не такі великі як вона?!.. Зрештою, в дома завжди є стільки різної праці, що й їм, оцим милим голубочкам приходиться як не одне, то інше робити. У селянина ніхто даремно хліба не їсть. Є що робити і в городі, і в саду, за птицею треба дивитися, худобу пасти... Все це одні руки зробити не можуть. От і з малих років дітей привчають до праці, до обов'язку, до порядку, до розуміння, що лише праця тримає селянина при житті. Не посіє — не вродить, не допильнує посадженого — пропаде. А як не вродить і пропаде — пальці гризтиме... Порядний господар ніколи до цього не посміє допустити. Тяжко запрацює — солодко споживе...

— Ми також поїдемо до церкви? — питає Марфа, щоб бути певною. Вона дуже любить слухати як співає церковний хор. Сама також співає. Почує якусь пісню, то відразу пробує сама наспівувати собі під ніс, та все турбується, щоб мелодія була така як чула від старших дівчат.

— Всі поїдемо, — відповідає Маруся. — Коли ж ми минули різдвяні або великодні свята або більші святкові відправи? Ніколи. Про це мама вже дуже добре дбає.

— От і добре, Марусю. Я люблю як співають у церкві... А там гарно співають, правда? — щечече Марфа...

Приїхали. В церкві повно людей. Свічки палають, повно світла, образи виблискують, ризи на

священиках... Відправа довга й торжественна. Отець править, люд щиро молиться, гарно й урочисто співає хор... Минає час. Надходить урочиста хвилинка...

— Христос Воскрес!

— Воістину Воскрес! — відповідають миряни...

А потім заворушилися: христосаються, цілуються... Весело, радісно, гамірно... Христос Воскрес!.. З празником з святим будьте здорові... І знову поцілунки. І малі, і старі, всі тричі цілуються, бо такий вже віковичний звичай... Посвятили паски, ковбаси, яйця, хрін, сіль... Все мусить бути посвячене. Збрали все своє добро і гайда в дорогу...

— Що за прехороша несподіванка! — радісно вигукнув Онисько, коли в'їхав у двір і побачив на ганку гостя...

— З святами... з щастям, здоров'ям і всіми благодарностями...

— А я думав...

— Що не зможу впізнати?.. Свою кров сліпий може пізнати, а не то що видючий... Це моя дружина, а це мої діти... А це ваш дядько, якого ви ще не бачили, — і Онисько назвав поіменно своїх дівчат, а потім гість з усіма похристосався. Всі схвильовані, з радощів просльозилися...

— Ну пора вже й розговорітися, — обіззався господар, щоб розпружити сумну атмосферу. — Довгий був піст...

Зайшли до просторої кімнати, сіли за великий стіл... Споживають дари Божі та все розпитують гостя, а він розповідає:

— Спасибі нашій любій матусі, царство їй небесне, нехай спочиває з миром... Послала нас до школи. Вчилися ми з братом непогано... Вивчали все, що можна було, читали книжки, обмірковували, обговорювали новини і події... На наше щастя

завідуючий школи був доброю, нашою людиною, а не як у інших школах кацапофіли. Допомогавав нам всім чим міг... Не одну “дешевеньку” книжечку зумів придбати з Києва, де тоді наші передові інтелігенти ці книжечки ухитрилися видавати, хоч за це карала царська влада. Якось уміли “пролазити між параграфами”... Закінчили навчання, стали вчити інших про все, що самі навчилися. Молодим і старим читали книжки... Ось одного разу питають у директора школи чи такий то вчитель навчає дітей у його школі...

— За вами питають, — ледве вимовив Якименко. Я догадався в чім річ, подякував хлопцеві, завернув з дороги, що вела до школи, і пішов долинами та ярами до одного містечка, де жила моя добре знайома, також вчителька... Привітали вони мене, прийняли як рідного. Розговорилися... Потім брат моєї знайоми розповів ось про що:

— Арештували мене за “сіцілізм”, як дехто з простолюддя каже, мовляв, проти царського режиму бунтую людей. А по правді я лише кажу, що нам потрібно більше вольностей, щоб наша правда й воля відчувалася на кожному кроці, а воно бачите, такі думки уважаються бунтарськими... По щирості я про це говорив нашим людям, а між ними й інородці є. Хтось мої слова дочіпив до “сіцілістичних” гасел. Цього було досить, щоб я опинився за ґратами. Справа замоталася... Повезли мене на заслання... Біжить поїзд, а на зустріч йому поле пливе. Жито хвилюється, килимом зеленим вилискує. Ячмінь насобурчив вусики, мовляв, не чіпай... Минули поля. Левада внизу, а з другої сторони високий-високий насип. Верби кудлаті та присадкуваті. Вгору підіймаються тополі... Водокачка.

На кладці стоять дівчата з шматтям в руках, дивляться на поїзд.

— Хороша матушка Расея, — кидає задоволено один з конвоїв.

— Як гарно бути на волі, — подумав я, й гірко зітхнув... Увечорі засвітили в вагоні. Попоїв хліба з оселедцем. Почав куняти. А поїзд пронизує нічну темряву і все летить і летить. Зупиниться, постоїть трохи і далі в дорогу... Коли я прокинувся від стукоту вагонів, сходило сонце і зазірало у вікна вагону. Вартовий у дверях. На лавках клунки, нижче них наші брати-нещасливці куняють.. Прихилиюся до вікна. Хати не пообмазувані, голі якись та сірі. Покрівля з двох боків спуском, а з двох інших — одрубом. Кошлаті-прекошлаті стріхи. Ні клунь, ні хлівів. Нема садів. Де-не-де дві-три берези, от тобі і все... Справжня Расея! Москалі з косами стоять й про щось розмовляють... “Москва” — почулося по вагонах... Повели всіх нас у велечезну центральну тюрму. Огорожа висока-висока. По кутках суворі й страшні башні. Вхід в тюрму прямо з вулиці. Прийомна темна, похмура, страшна; двері чорні, товсті стовпи аж під самісіньку стелю; ґрати залізні з дверцями, а за ґратами довжелезний стіл, за яким сидить начальство. Перекликають нас арештантів. Потім розвели по камерах, яких дуже багато, і ведуть до них в різних напрямках... В одній з них опинився я з ще двома кавказцями. Камера велика і повна людей. Став і міркую, де б його приміститися. Коло дверей нари, на яких лежать арештовані, від яких чути сморід. Далі від них вузькоокі татари. Пропихаюся далі, бо аж он з-під тієї стіни донеслися “малоруські” голоси. Одні сидять у свитках, другі лежать на нарах; дядьки в солом’яних бри-

лях; зупиняюся коло них, придивляюся чи нема ко-
го знайомого.

— Здрастуйте! — всміхається один із них, у
вишій сорочці, з козацькими вусами.

— Доброго здоров'я, земляче?!

— А певно... Ми київські.

— Я з Умані.

— Справжній земляк... Посуньтєся, хлопці... Сі-
дайте... Так приємно, коли свого брата здибаєш... з
самого центру України... Ви ж українець, чи... є
між нашими, що цураються слова "українець"...
Ми тут, оцей увесь куток, — усі українці.

— Гарно, дуже гарно, що попав серед своїх сві-
домих братів. Я вчитель. За те, що "жителєй" на
українців наvertsав — опинився між вами... Почав
їм розповідати про свою пригoду. Всі уважно слү-
хають. Пригадують наш славний край та то слівце
в розмову вкинуть, то тяжко зітхне хтось... "То ви,
земляче, напpавду наш інтелігент" — обізвався
один, а потім добавив: "Остап Миколаєнко... Ста-
лася в мене така пригода: Скінчив вчительську се-
мінарію. Учителюю, а про те: хто я? — й байдуже,
не думав. Прийшов на світ. Лише й чув "малорос",
"Малоросія", чи насмішкувато "хохли". Та одного
разу появилoся у нас пару студентів. Старший ві-
ком із них хороша і мила людина. Люди симпатію
мали до нього, а він любив розповідати нам про
нашу старовину... Потім давав книжок і газет укра-
їнських читати. Читав сам і людям... Дивно, "Укра-
їна", а ми її сини, значить українці. Так точно і в
піснях говорить... А над цим люди й не застановля-
лися... "Україна, українець" — це своє рідне й ок-
ремішне. Он як! За це українофільство і на заслан-
ня провадять. Але вже перевертнем, гнучкошиєн-
ком ніхто не зробить... Жаль лише, що є серед на-

шого народу ще так багато таких, що не уважає себе ні рибою, ні м'ясом. Забили собі в голову, хто його знає що, та й чваняться, цураються свого. Ворогами нас уважають. Велику ненависть ширять про свого ж кровного брата. На добре не заноситься. Коли б хоч не полилася братня..."... Довго сиділи ми в Москві. Споминами й мріями про свою волю жили... Почався тиф у пересельних пунктах. Мусіли спинити висилку на далеку північ... Одного разу забрали багато арештованих. Казали, що у Вологодську послали... Сумно стало без земляків... Прийшла черга і на мене. Призначили мене у Вятську губернію. Приїхали до міста. Звідти конвої попровадили нас п'ятьох. Ідемо. Річка якась отака холодна, ніби олив'яна. Перейшли міст. Вогко, грузько, рябіють квітки; навкруги тьмяно й сіро. Біліють берези, стирчать сосни. Пасуться невеличкі безрогі корови; в кожній дзвінок теліпається і якоесь по-дикому бевкає... Збоку ліс пішов десь далеко-далеко. Праворуч поле, одгороджене від ліса... Хутірець, та не такий як наші. Стоїть голий, сумний, жердками обгороджений, не поринає у зелені. По обох боках вулички ізби; під ними дрова. Із вікон визирають жінки й діти. "Паліткани, паліткани" — загомоніли. Коли наближались до крикунів, вони зачиняли вікна, ховались... Сонце припікає, душно... Підходить до вікна один з охорони, стукає в рямця: "Слушко, бабка, напойка нас". Подає та щось пити. П'є охорона, подав нам-арештантам. А воно щось таке подібне до сировця, мутне, з піною, соломини плавають у ньому, тарканці невеличкі купаються... Ідемо далі. Ліс, сосни, піхта, ялина... Дико якоесь дьогтем чути. Минув південь. Відпочили, перекусити треба, але вже нема що. Пустили нас кількох, щоб піти просити по дворах села, до яко-

го прийшли... Купили молока, хліба. Попоїли і далі в дорогу. Аж пізнього вечора минули ліс. Зайшли в якесь маленьке село. Сіра одноманітна вулиця. Підіймається місяць лісом, що недалеко села починався знову. Ідуть вулицею дівчата і хлопці в лаптях, в сірих курточках. На плечах заступі, співають якесь “бен-бен” дико і скигляче... Через вулицю жінка іде, худе зморщене лице, за спиною в “колисці” несе дитину... Та роздивлятися нема часу. Треба десь переночувати. Розійшлися по “ізбах”. Просимось, ніхто не хоче прийняти. Охорона загрозила, що, мовляв, вони начальство, мають право на ночліг... Впустили до середини. Сіли долі на збіжжі, доїдаємо куплене. З стелі висить лямпа, лазять блощиці по дощаному долу, на стінах таркани... Рано знову в дорогу. Ішли через пересельні, заражені тифом. Почали відчувати, що й нас тиф не мине... В мене почала боліти голова. Непогода. Дощ сильний, холодний. Намокли і померзли. Дрижу, голова хилиться, ноги тремтять, підкошуються, конвої підганяють... З великою бідою дійшли до великого села. Хворих повели до лікаря. Оглянув мене, похитав головою і спокійно сказав: тиф, у больніцу нужно отпавіть... Отак я опинився серед хворих. Одні хворі кричать, інші бурчать, а дехто харчить страшно і по-звірячому так... Внедовзі відчуваю палить мене, розвалюється голова... Хтось ніби говорить. Повертаю у той бік очі. “Ссильной-то, кажется, да?” “Да-а-а... не дошол до места... тіф сламал” — ледве видушив. А він: “По національності кто?” “Українець”. Сусід аж на лікоть підвівся: “Українец-то! Читал про Україну. Гоголя читал. Песні українські очень люблю... Чудний край ваш”... Хтось просив допомоги, жалісно кричав, благав і голосно заплакав... Прийшли, забрали мертвого з

ліжком. Мені зробилося млосно. Шумить в голові, то морозить, то палить. Все гірше і гірше. Лежу та охаю. Так сумно самому в чужому краю, а до того ще хворому... В очах якісь чорні смуги, п'ятенця якісь мерехтять... Темно, засвітили лампу... щось жовте переді мною... метелики... зайчики... зірочка тріпочеться... тремтить... і падає у чорну безодню... ліжко зі мною за нею хилиться... перевертається... ря-я-ту-у-ї-те!..

— Ох, як страшно! — обізвалася Марфа.

— Дуже тяжко, доню, бути на чужині, — відповів гість.

— Ну і як той арештант, той наш нещасний земляк? — спитала Василина.

— За яких півтора місяця він вичуняв. І сам дивувався, віри не йняв... Одного дня встав з ліжка. Нічого. Пройшовся, радісно забилося серце. Значить найгірше минуло, нема небезпеки, вона минула безповоротно... Призначили його в одну "деревню" заслання відбувати. Тут підкріпився, але зовсім видужати не міг. Нив, на силах підупадав, ходив мов п'яний. Спершу думали, що він удає немічного, "притворяється хохол", але після довгих місяців побачили, що тому нашому нещасливцеві небагато залишилося. І так через півтора року прибув він додому майже як мертвець: самі шкіра та кості... Тепер приходять до здоров'я.

— І багато так страждає нашого брата за те "українство", як кажеш?

— Дуже багато... Без жертви, Ониську, нічого у сучасному світі не здобудеш. Вороття, одначе, нема. Є лише пряма дорога до перемоги. Побачиш... Через кілька років загориться велика пожежа по цілому царському самодержавію, і так пропаде престол зла.

— Хто його знає, що воно буде... Одне видно, що народ починає підіймати голову, відважніше говорить про волю й правду.

— Щоб, Ониську, у своїй хаті стала своя воля.

— А що ти думаєш робити?

— Піду в народ підсилювати віру у перемогу нашої правди.

У.

За вікнами шумлять дерева, об шиби тарабаниють лапатами дощ, завиває вітер і женеться полями. Дощова буря. Васирина сидить в ліжку, підклавши подушку під плечі, дивиться крізь вікно...

З сусідньої, через сіни, кімнати доносяться вигуки дівчат: вони бавляться в школи. Маруся їх навчає... "Як хороше бути молодим і здоровим" — думає Васирина, і в неї на устах появляється ледь помітна усмішка... Минулося... І ось вона так захворіла, що мусить бути прикована до ліжка, "відпочивати, забутись про всі турботи, набратись сили" — порадив лікар. Приїхав аж з Умані... Не вірила вже ні Васирина, ні Онисько, що баби-знахарки їй допоможуть.

— Дуже небезпечна хвороба, є надія?

— Треба надіятися, добродію, і мати велику віру, — відповів якимось загадково лікар, подякувавши, сердечно попрощався, сів у фаетон і подався в село, щоб оглянути інших хворих.

Онисько й сам бачив, що нічого не залишилося лише вірити в чудо і покладатися на ласку Господа... Зайшов потихенько в кімнату. Дружина задивлена десь в оголені поля, по яких гуляла природня стихія. Думав, що дрімає, бо не повернула до нього голови, і хотів було вертатися, але почув тихий, хрипкий голос хворої. Підійшов, дивиться...

— Сідай... З усім справився, — пробуючи бути в доброму настрої, запитала.

— Все привели до порядку. Покосили, позвозили, помолотили. Зерно в коморі. Частину завіз до села змолоти на муку. Дві вигодувані свині, барана і по кілька гусок і качок пішли на м'ясо. Решту гусей і качок завіз на ярмарок і продав. Менше буде клопоту, а до того треба дітям одяг купити. Наквасили капусти, огірків і помідорів. Вистачить аж до літа... Ти не журися. Все маємо... Лише чекаємо на твоє видужання.

— Може... Кажуть, що бувають чуда серед людей... А як там наша найменша?

— Бавиться з сестрами... Тобі все ще здається, що вона маленька, а вона сестер доганяє, хоче рівнятися з ними...

— Як бути з Марусею?

— Мусить перервати навчання. Нехай доглядає менших, бо я сам з усім господарством не справлюся.

— Хотіла, щоб були грамотні, як твої брати, а бачиш як вийшло... А Маруся буде така як ти. Добре розвинена, висока, добре збудована, здоров'я аж пашисть з неї. Дав би Бог, щоб цілий вік такою була.

— Буде, буде. Нічого їй, ані одній із них в нас не бракує. Може не мають стільки як діти великих багачів, але на добре життя ми і наші діти мають досить. Розговорилися... Почало смеркати. "Може поклич дітей" — сказала перегодя Васирина...

— Ходіть, наші голубоньки, мама хоче вас бачити.

Зайшли і підійшли до ліжка.

— Гарно бавилися, не сварилися?

— Ні, мамо... Маруся нас вчила, а потім різні ігри показувала, і ми бавилися.

— От і добре. І мені легше, що ви у мене такі послухні і чемні... Бачите, вже темно, ідіть, Маруся вам pomoже помитися, перебраться, і з Богом відпочивайте. Добре?

— Ми вас, мамо, завжди слухаємо... Може коли були трошки нечемні — вибач нам.

— Ми, я і тато, хочемо вас навчити найкраще, бо це буде потрібне у вашому житті... Ходіть же, мої гарненькі квіточки, нехай поцілую вас... Тепер можете іти... Спіть солодким сном.

Дівчата нічого не питали і не домагалися, і не розповідали що хотіли. Може відчували, що мамі тепер не до того, щоб вислухувати їх. Побажали мамі на взаєм доброго сну і тихенько вийшли з кімнати. Лише Марфа коло дверей крадькома подивилася на маму, але зустріла її усмішку і серце дівчини стало спокійнішим

Виконали діти мамине прохання, та спати їм ніяк не хотілося. Нудяться... З мамою було не так, бо вона їм щось завжди розповідала, і вони й самі не помічали, як приходив до них сон і брав їх у своє царство... Чує Онисько, що діти все шумлять, шукають якоїсь вимовки. Побажав дружині всіх благ, а сам пішов "умову" з дітьми скласти...

— Вже помилися, переорягнулися, а ліжка що? Холодні? Ходить сон коло вікон, а до хати не може зайти?.. Он він який примхливий... Ну хай собі жартує, а ми щось придумаємо...

— Казочку, казочку татку, — защебетала найменша.

— Всі згідні?.. Хочете казочку?!

— Дуже хочемо... Розкажіть.

— Послухайте... — Сів коло Оксанки, що сиділа на ліжку з Марусею, а на другому коло них Дарка і Марфа. Почав розповідати.

— Було це давним-давно. Жила в місті Умані гарна-прегарна дівчина. За її красу назвали її Красунею... Одного разу приїхав з Києва до Умані син славного княжого роду — богатир-князенко. Влаштували йому пишну гостину. Там богатир зустрів Красуню. Дуже сподобав її, причарувала вона його красою і розумом... Повернувся він додому і розповів про свою пригоду своєму опікунові-вчителю: “Зустрів я дуже гарну і розумну красуню. Хочу з нею під вінець стати. Порадьте, що я мушу зробити?” Старий опікун подумав, а потім і каже: “Поїду я до того міста і сам розвідаю”... Приїхав. Розшукав дім, де жила Красуня, розповів про бажання князенка. Красуня вислухала гостя, порадила з батьком, а потім сказала:

— Багато богатирів просять мого батька, щоб я стала дружиною котрогось із них; але ні один ще не виконав того, що мій батько казав... Якщо князенко дійсно хоче мене за дружину мати, нехай приїде до нашого міста і виконає те, що йому буде загадано.

Повернувся опікун. Розповів все, що йому казали. Вислухав князенко. Думає, міркує, не день і не два... Вирішив поїхати і поспробувати щастя... Приїхав з своїм вчителем. Красунин батько шанобливо запросив їх у свій двір. Князенко уклонився, розповів, чому він приїхав, додавши: “Прохаю не відмовити мого прохання, будьте ласкаві”.

— Добре, славний богатирю. Від тебе залежить чи буде моя дочка тобі за дружину. Для цього треба виконати деякі умови. Виконаєш — твоєю стане наша улюблениця.

— Все готов зроби за неї! — гордо заявив князенко.

— Тоді я спитаю тебе ось що: В одного вельможі було чотири сини. Коли вони підросли, послав він їх навчитися життєвої мудрости... Один із них навчився керівництва країною, другий бути добрим господарем, третій на всі руки був майстром, а четвертий був розумний і відважний. Хто із них найважливіший у нашому житті?

Задумався князенко. Дивиться на свого вчителя. Аж бачить, той зірвав чотири листочки з дерева. Догадався, усміхнувся, а потім і каже: “Найважливішим є четвертий”.

— Добре. А тепер скажи, що найважливіше в здобутті перемоги над ворогом?

— Мудрість! — відповів князенко без надуми.

— Можеш сказати: чому?

— Жив в одному лісі старий Кріль. Іде він якось дорогою, аж на зустріч йому великий і сильний Вовк. “Тепер мені смерть. З’їсть мене той неситець” — подумав Кріль, але вже було пізно втікати, і тоді він придумав такий рятунок. Коли наблизився Вовк до Кроля, пащеку розз’явив вже, а Кріль йому й каже: “Нехай буде по-твому Вовче, можеш з’їсти мене, але не хотів би вмирати, коли є сильніший за тебе.

— А де той негідник? — сердито запитав Вовк, гострячи свої зуби.

— Ходімо, я тобі покажу, — відповів Кріль. Ідуть. Дійшли до глибокої криниці.

— Вовче-силачу, — каже Кріль, — ось тут живе той негідник, що силою своєю хвалиться. Подивись.

Заглянув Вовк у криницю, побачив у воді своє відображення, і щосили скочив туди. Скочив та й утопився.

Сподобалася дотепна відповідь князенка батькові Красуні. Поміркував він трохи, а потім питає: “Кого ти, князенку, вважаєш за дужого?”

— Дужий той, хто має найбільше друзів, — відповів князенко... — Після цього пишне весілля справили молодятam. Жили вони щасливо, бо розумними були...

— То з тієї казки виходило б, що у житті велике значення має знання, — сказала Маруся.

— Так, мої любі квіточки.

— А ще що важливе у житті? — спитала по надумі Дарця.

— Досвід, мужність, хоробрість. Без них дуже тяжко жити у світі серед людей.

— Навіть і тоді, коли людина є дуже доброю і шляхетною?

— Так, Марфо, навіть і тоді. Ось я вам одну казку про це розповім. Хочете?

— Просимо, просимо, — в унісон заволали дівчата.

— Добре... Давним-давно жив гарний молодий вельможа. Був це син царя. Любив він займатися полюванням, бо лише це й знав, а батько залюбки ще з малих років навчив його тієї штуки... Одного разу поїхав цей син царя на полювання... На фоні розкішного лісу убавляє вільний час полюванням... Ось він вже знайшов жертву і почав її переслідувати. Вже близько неї націлюється, щоб завдати смертельного удару. Раптом з'являється пустельник і забороняє царенкові поповнити убивство, ставши між стрілою і сарною. Чому? Бо царем цього лісу є пустельник, а в його царстві повна згода і співжиття. Ніхто не сміє їх порушити. Але царенко почав сперечатися... Аж зненацька вчув дівочі голоси. Сховався він за дерево. Прита-

ївся, слухає, напружує свій зір. Появляється діва з подругами. Вони весело бавляться. Царенко любить життерадісними дівчатами, а потім виходить з укриття. Вони не лякаються його, а щиро і довірливо усміхаються до нього, угощають. Вирішивши серед мирного й дружнього життя розкішної природи, вони думають, що всі такі. Їм не відомий світ, з якого прийшов царенко, не відомо, що у його світі існують інші звичаї. Квіти самі по собі є чистими й прекрасними, вони звикли до цього. Діва з відкритим серцем приймає царенка. Стається це в час відсутності її мудрого і досвідченого батька. Царенко відійшов. Приходить батько. Діва розповідає йому про пригоду. За самовільний поступок батько відправляє її в дорогу, щоб знайшла спокусника. Великий смуток опанував співмешканців діви, бо дотепер вони не знали переступу та його наслідків. Ніхто не може і не хоче розлучатися з дівою. Її супроводять дерева і птиці, привчені і довірливі звірі... Діва після довгого митарства знайшла дім царенка. Він відпочивав, йому пригравала музика, його розважали дівчата; міська атмосфера робить на діву несамовите враження. Вона підходить до царенка. Розповідає йому, хто вона і як вони колись були зустрілися; пригадує йому обставини, де він присягався їй на вірність. Царенко їй не вірить, каже, що вона все це видумала, бо хоче стати царівною та жити безжурно, як він.

— Така прикра трагедія.

— Заключається вона в тому, що зустрілися два світи: світ наївної доброти і світ підступства й зради. Сталася трагедія, бо зустрілися простота й кришталева чистота з пихою й обманством. Діва

з горя умирає, а десь у її подруг ріс її нерозумний вчинок — хлопчик.

— Бідний хлопчик... Він же не винен.

— Він без вини винуватий. На його долі відіб'ється незнання того, куди сліпо ступила його породильниця... До такого сумного закінчення ведуть всі нерозумні вчинки.

VI.

— Здоров, Ониську! — голосно заговорив надійшовший Олекса.

— О, о-о... Здоров, здоров куме... Вибач, але не чути...

— Ти все такий же... За працею увесь час, через неї навіть свого сторожа не чуєш... Але він у тебе й сердитий. Мало з цепу не зірветься, коли невідомого побачить.

— Непоганий, надійний сторож...

— Маруся його переконала, що то я... Он який він, не хоче навіть кумові вірити, — зажартував гість.

— Добре... Піди, Марусю, — звернувся Онисько до доньки, яка зненацька опинилася коло гостя, — і подивися до хліва. Може телятко зсунулося з свіжого сіна... Скажеш потім мені.

— Вже йду, — кинула Маруся вже на бігу.

— Ну і як там тебе, Олексо, і твою родину Бог милує?

— Покищо не можемо нарікати... Всі живі і здорові. Праці хоч відбавляй... Повторюється цілий рік, ніби колесо у гарбі. Віз їде, а воно крутиться навколо себе. Таке його призначення. Йому й байдуже, куди котитися. Наложать на вісь, шворнем замкнуть, щоб не спало з осі, і крутись аж поки розсипишся на кусники... О, у мене діло до тебе. І таке буває... Розговорюся, розбалакаюся... не перший раз, а за діло забуваю... Чи не міг би я позичити у тебе драбиняк?... Треба сіно з поля на

обійстя привезти, бо не знати як воно за пару днів може бути... При нагоді й тобі з твого поля хоч один повний віз привезу... Нема тобі тепер кому допомогти... Усі мудрагелі в “домократи” пхаються, не хочеться їм трудитися і чесно хліб заробляти... Диваки... Нічого їм не навчило гірке минуле. Наших батьків потішали скасуванням кріпацтва. Нас порадували амністією; а хто пробує цей грубий жарт над людською гідністю узяти за дійсність, то зараз цар “отечества всево” висилає своїх “казаків”, і ті прохолоджують нашого брата, запроторивши його в сірі холодні тюрми.

— Воно то так, але...

— Не вір, Ониську, отим барабанщикам, що бубнять про якусь там полегшу для всіх... Лише поглянь, подумай... Вже кілька років минуло після проголошення полегші людям, а практично що з того ми маємо?.. Велику кацапську дулю під самісінський ніс наївному хохлові — нашому люду. Хіба за ці роки не мали ми нагоди переконатися, що амністія — то була звичайна “чуш”, щоб краще розправитися з повстанням народніх мас. І що після того залишилося?.. Зросла і поширилася серед нашого селянства ненависть, заздрість, жадова пімсти, що один має більше землі, а інший менше.

— Хочуть бути рівними, однаковими.

— Лише дурень може в щось таке вірити.

— Зажди...

— Вибач мій приятелю добродушний... Нехай я вискажу свою думку, бо нема кому ішому... Однаковими, брате, ніхто не є від самого першого дня народження. Один народжується більшим, інший меншим; один бистрим, інший — повільним; один міцним, інший — кволим. Це ж ми бачимо на кожному кроці нашого сільського життя. Одна і та

сама корова приводить на світ різних телят. Одна і та сама груша родить різні груші і по величєні, і по смакові. І так у всьому житті...

— Згоджуюся. Але де є корінь лиха?... Скасували кріпацтво. Бідні селяни отримали малі земельні наділи, за які мусять платити великі суми грошей. Ті, що служили на дворах, залишилися зовсім без землі. Таким чином наше селянство найбільш покривджене. Хто в цьому винен? Цар і сліпі виконавці його наказів. А ми мужики шукаємо вини не там, де вона є, не там звідки вона розпустила своє хижацьке павутиння, заплутавши нас в свої сіті царства тьми. Замість того, щоб спільно визволятися з цих пут, — гніваємося, лаємо і ненавидимо один одного, бо не хочемо бачити й розуміти, що творцем і поширювачем павутиння є кровожадний павук — московський цар. А наша незгода — це вода на царський млин, що перемелює нас в невизначену масу. Керівники того млина виловлюють поодинці чи малими групами противників царату і висилають на заслання.

— А що ми можемо зробити?

— Одностайно стати проти зла, проти царя.

— Тату, тату, — обізвалася голосно Оксанка, — дивіться, мені в пальчик гостра соломинка залізла... Пальчик дуже болить... — Онисько взяв малу на руки і пішов з гостем до хати. На ганку Олекса зупинився. Дивиться. Крізь високі тополі видно степи. Задумався.

— Чому не йдеш до хати? — перервав міркування Олексі Онисько.

— Краще тут... На свіжому повітрі здоровше чуєшся і відпочивається... То я завтра з кіньми до тебе.

— Добре, добре, а тепер хоч горло промочи-мо... Що хочеш: горілки, вишняку, минулорічного...

— Що тобі, те і мені.

Не допомгло... Мусів гість іти до хати...

— Як же ти, Васирино, почувашся?

— От так, Олексо, як горох при дорозі... Як ба-чиш... Вже й ходити мені заборонили. Наказали в ліжку бути... Хіба є суворіша кара для робочої лю-дини, як бути прикованим до ліжка?.. Здається, що нема.

— Не журися... Ще буде досить часу нароби-тися... Коли лікар так велить, то значить так треба.

— А як твої жінка, діти? — запитала Васили-на, щоб перевести розмову на іншу тему.

— Чу-у-у... — вихопилося у Марфи, що якраз вибігла з іншої кімнати, почувши знайомий голос. Вона знала, що не можна людей називати вулич-ним ім'ям. Олексу прозивали "чумаком". Він за те на нікого не гнівався. Було зовсім навпаки. Йому дуже подобалося це ім'я. А назвали його так лише тому, що він часом любить щось розповідати про життя чумаків.

— Тату, тату, — ледве вимовила Дарця, — у хлів, де телятко, льоха зайшла, рити почала, Мару-ся каже, щоб негайно треба іти...

— От капосна... Я її... Дивись чого захотілося... До молоденького... — зажартував Онисько до гостя, і пішов до хліва.

— Заким тато повернеться, ви нам щось ціка-вого розкажете. Добре, дядку Олексо.

— Ви ж знаєте, що я лише того й чекаю, щоб язика почесати, — усміхнувся Олекса до Дарки і Марфи.

— Ми вже вуха нащурили. Дивіться, — зажар-тувала Дарка, і справді потягнула кінчик вуха впе-

ред. Сестри засміялися... Насторожилися, щоб не прогавити ані слова.

Гість трохи поміркував і почав оповідати.

— Як я мав стільки років як ти, Дарцю, мій тато багато розповідав про чумаків. Він сам чумакував, тобто їздив у Крим по сіль. У дорозі траплялися різні випадки, про які він цікаво розповідав. Часом переповідав те, що оповідали інші.

— Хіба сіль лише там десь у Криму є?

— Може й де інше була, але наші чумаки звідти її везли до наших міст і сіл. Це було їхнє заняття, себто так вони заробляли собі на життя. Чимало із них заможними стали... Чумацтво — це цікава історія у житті нашого народу. Чумаки — це купці. Їздили вони валками возів. Вози запряжені волами. Торгували чумаки сіллю і рибою. Вони були торговцями і знали військову штуку. Чому? Бо на них нерідко нападали татари або степові розбійники. Керував валкою чумаків звичайно досвічений отаман і осавул — люди, які мали великий життєвий досвід і пошану... Чумаків шанували та поважали не менше як козаків... Не одна дівчина мріяла вийти заміж за чумака, бо небезпечне життя вчило їх бути мужніми і відважними та поступати по-лицарському...

— Ой болить, дуже болить! — зарепетувала Оксана.

— Та вже не так, щоб крик знімати, і як не витягну колочки, то ще більше буде боліти, — виправдувалася мама. Гість перестав розповідати. Всі звернули увагу на Оксану...

— Ось і по всьому... Бачиш більше не болітиме, — сказала задоволено Василина. Дівчина докторкнулася до маленької ранки, щоб переконатися

у правдивості слів мами... Сіла коло мами, мовляв, а тепер можете розповідати, бо і я можу слухати.

— Он які вони хороші ті хлопці... Поки тато повернеться, розкажіть щось про них, — попросила Дарка, а Марфа з полегшою зідхнула, що сестра вгадала її бажання.

— Славні вони були, що й казати, — почав знову Олекса. — Одного разу сталася така пригода:

— Тягнуться наші преширокі степи аж до самого Чорного моря. Вітер злегка колише тирсою, ніби проходиться серед неї. В сиво-синьому тумані ледь помітно замріяні козацькі могили. Лоза там далеко чорніє. Від шляху на крилах вітру пливе запах диму. Чумацький табір. Над ним здіймається білий дим. По довгій дорозі чумаки, повечерявши, лягли спати... Сопуть нагодовані воли, пережовуючи траву. Здалека доноситься квакання жаб або загуде бугай... По таборі проходить чумацький отаман. На загорілому обличчі задум і сумток. Лише він сам знає причину журни своєї, що навіть серед степової ночі не дає йому спокою, відпочинку, радості й втіхи.

— А чого він сумував? — спитала Марфа, червонівши по самі вуха за свій вчинок.

— Бо далеко від рідного краю. Розлука з ним не дає йому спокою. От і водить вона отамана по цілому таборі... Починає сіріти, непомітно наближається ранок, навколо все яснішає, остання зірка блідне і зникає, починається день. Чумаки прокидаються... Кухар напняв тагани, повісив казани, запалив під ними багаття, в казанах тихкотить густа кулеша. Лавами стоять чумаки, до сходу сонця проказують молитву... Після цього забряжчали ложки об казани, чумаки крізь вуса усміхаються до гаря-

чої страви, хвалять кулешу і тих, що її варили. Закінчилася трапеза. Пора в дальшу дорогу!

— Волики круторогі нумо рушайте, гей, соб... — загукали погоничі... Все рушає. Лише степ та його зелені шати сумно прощають своїх дорогих гостей... Ось вони вже виїхали на битий шлях. Здіймається курява. Тихо посувається чумацька валка, немов вуж... Блакиттю світить небо. З висоти до землі долітає пісня жайворонка, зашелестить степом тирса, прудко шмигоне сайгак... Чути як риплять вози, побрязкують ярма, ніби в ритм скриплять мажі чумацькі. Вздовж возів “манджають” чумаки. Високі, кремезні, засмагли постаті в смалених сорочках, закурених брилях або шапках. Горді, певні, холоднокровно сприймають всякі життєві невидгоди... Воля — ось що наймиліше, найсолодше, найцінніше для них. І саме тут вони найбільше нею втішаються. А безмежний степ хвилястою буйною зеленою чуприною уклоняється безкрайною усмішкою до чумаків, волею цілує їхні уста вітер зібраними степовими пахощами й ароматами. А могили хіба не промовляють до них степовою симфонією, що тут гуляли козаки-лицарі — оборонці свободи і прав нашого народу, що тут знайшли своє пристановище ті борці за волю?!

Битий шлях серед неозорого зеленого килиму. Поволі посуваються наші чумацькі вози. Скільки їх вже перемандрувало... Хто може перелічити, переповісти всі ті події, що відбулися серед цих степів?.. Багато-багато пригод мали тут козаки або чумаки. Чимало знає їх і чумацький отаман, який керує своїми синами-чумаками, пожилий і бувалий, досвідом навчений.

— Тут заночуємо! — каже отаман, а трохи перегода додає: “Ніч надходить, пора чумакові від-

почити"... Розтаборилися... Волів пустили на пашу. Вози насторч розлогої балки розставили. Багаття поміж возами палає. Довкола вогню чумаки чекають вечері, жартують, веселяться, щоб скоріше час минав, а може, щоб злорадні сни не снилися від неприємних пригод в дорозі... Ось і вечерея готова. Повечеряли. Полягали спати. Сторожа навколо табору пильнує... Грицько з товаришем аж на самому найвіддаленішому місці насторожили увагу, чи нема якихось напасників... Раптом запримітив щось ніби перекотиполем посувається. Напружив зір, насторожив слух... Ворушиться. Дав знак товаришеві, а сам порачкував до куща... і попав прямо у руки розбійникам. Почали випитувати про все, про кількість людей, де найбільше число чумаків... Не витримав побоїв і мук. От він і веде їх зовсім в протилежний бік, а тим часом його товариш встиг звістити отамана... Здійнявся крик і чумаки рушили в напрямі розбійників... Грицько радісно усміхнувся, що обманув напасників. Зауважив це один із них і вдарив шаблею... А тут вже прибігли перші чумаки. Частина розбійників загинула від чумацьких куль, а деякі повтікали... Знайшли неприємного Гриця. Перев'язали ліву руку... Ранком прийшов до свідомості тяжко ранений. Привели його до отамана. Всі чумаки зійшлися. Обвів він їх усіх своїм батьківським оком. Подумав хвилину, а потім сказав:

— За геройський вчинок слава нашому хороброму чумакові Грицеві!.. При цьому ще раз хочу вам, достойне товариство, пригадати, що кожен зобов'язаний боронити своїх товаришів і свій край, не жаліючи нічого для нього, а у великій потребі треба за них і життя віддати.

VII.

— Навіть вбратися вже не спроможна, — незадоволено каже Василина, силкується одягнутися.

— Може хтось би мені допоміг, — напружує голос, щоб її почули, бо не певна, чи хтось є близько, в хаті...

— Я вже, — обізвалася Оксана з сіней...

— Ви де? — запитала дочка.

— Не бійся, не дуже далеко. Хочу подивитися як воно там надворі... Хоч з ганку побачу світ божий... Поможі мені вбратися, бо мене руки не хочуть слухати...

— Добре, мамцю... Може покликати Марусю, щоб вам допомогла вийти?..

— Попробую сама. Ти мені, люблю, допоможи... Ось так з однієї сторони ти, з другої стіни.

Василина встала, але знову сіла на ліжку. В голові закрутилося, мало що не впала на підлогу.

— Мамцю, любцю... не треба... Може іншим разом. Тепер нема тата. Поїхав в село до млина. Дарка пішла до хресного Омелька, бо тато казав, щоб вона принесла наше приладдя, яке він позичив. Марфа пасе худобу. Маруся далеко в полі.

— Знаю, знаю квітко моя хороша... Та ти не бійся. Мені нічого злого не станеться... Ану ще раз... Дивися. Стою на ногах як справжній солдат.

— Ви жартуєте, а мені плакати хочеться.

— Чого плакати... Нехай плачуть хворі, а ми диви які вправні козаки... Ану ще раз. Ступай поволеньки... От бачиш, що ідемо... і ще як...

Підійшла Василина до печі, стала, передихнула, попросила рогачі. Підпираючись на них з однієї сторони, а з другої об дочку, поволі вийшла в сіни, а тоді і на ганок. Обіперлася на поренча і радісно зідхнула.

— Сідайте, мамо, на оцей стілець, а я принесу вам рядно і подушку.

— Добре... Принеси... Як тут гарно...

Оксана метнулася до хати, принесла подушку, одним рядном обкутала маму, а друге постелила а стілець. Подушку під плечі підмостила.

— Ще щось? — спитала дочка, а самій від радості аж сльози на очах стали, а потім покотилися по рум'яних щічках... Вона й не пригадує, коли бачила маму надворі. Стоїть. Їй так любо, так мило, приємно, так радісно на серці. "От якби побачила Марфа, то не знати, що вдіяла б з великої втіхи" — подумала Оксана, а потім спитала: "Може вам, мамусю, яблучко, грушу, слив чи вишень свіжих принести... Дивіться, які великі та червоні червоні".

— Добре, доню, принеси.

Дочка пішла, а мати оглядає все довкілля... І споминами полинула в своє минуле... Ще добре й не надумалася і бачила лише кілька разів русявого з далекого хутора, а вже "таємниця", мов блискавиця, рознеслася по цілому уманському передмісті. Скрізь лише й було чути розмову про її весілля. Чого вже їй приятельки та молодичі не говорили про високого русявця, що має непримінно одружитися з нею. Говорили-говорили, що аж з балачок прийшло до діла...

Одного дня під вечір прибули важливі гості з далекого хутора. В суботу від самого ранку кипіло все в руках. Чути було весільні пісні то веселі,

то жартівливі, то тужливі, то про долю невістки у нелюбої свекрухи, то навпаки. Кухня також повна досвіченими господинями. Пораються вони коло муки, курчат, качат, гусят; тут і телятко, і ягнятко, і мед, і молоко, і овочі. Ні Ониськів свекор не хотів, щоб про його весілля говорили кепсько; а вже, Боже борони, щоб хтось нарікав, що не було чого їсти та пити.

Вона сиділа мовчки. Її ніхто не турбував, бо це вона є героїнею цих днів.

— Чого ж ти сумуєш? — спитала сестра. — Молодий не подобається? Може серце не горнеться до нього?

— Ні, сестро. Жаль мені залишити вас і йти так далеко від вас усіх.

— Пусте. Яке там далеко. Від нас до того хутора, де будеш жити, лише шістдесят кілометрів. Добрими виїздними кіньми це на добрих пару годин приємної прогулянки.

— Почекай. Хочу я побачити тебе в такий день, як оце нині в мене. Як лише згадаю, що вже від завтра стану жінкою, то так мені стає якось чудно і страшно.

— Та воно й правда. Треба буде слухати чоловіка, свекрухи. Цікаво, яка вона. Чи добра, чи вередлива, вибаглива, примхлива, а чи з хорошою душею і серцем...

Неділя. Для Васишлишиної родини це незвичайне свято. Всі повбиралися у найкращий одяг. Дівчата одна одну питає, чи до лиця їй вишита сорочка, квітчаста хустка, спідниця; чи добре виглядають з заплетеними в коси різнобарвними лентами; чи вдалися вінки з квітів, і який кращий з них...

Почали з'їжджатися гості. В хаті стало мов у вулику... Несподівано заграли музики веселої пісні.

— Дочекалися і їх! — промовив її батько. — Зять таки постарався. Не хоче в нічому вступити. Ходімо стара та погуляємо. Дідько з тою бузимкою та індиками. І так повно різної їжі. Ходи! Час вивряджати дітей до церкви...

Казали, що вона — молода виглядала як писанка. Не було кращої дівчини за неї. Ніби зірниця з зіроньками увечорі зійшла, так вона-молода, убрана до шлюбу, з дружками вийшла. Як гарний місяць-молодик на синьому небі так хороший був Онисько між своїми дружбами. Лице його злегка рум'яне, приємне, з рожевими устами. Високий, поставний, гарної будови, світло-русий, поважний, розумний, розсудливий.

— Хорошого зятя матимете, — говорили молодиці її мамі, а та аж молодшала від таких слів та похвал.

Мизики заграли веселий марш. Молоді сіли на повіз. Рушили до церкви. Легкий теплий вітерець привітав їх. Висушив сльози молодої. Поглянула вона на свого козака, який судився їй, — серце заспокоїлося, почувалася добре, а може і щасливо. То не були жалісні сльози, що висихають від погляду любих очей, від вогню палкої любови.

З усмішкою на устах вітав молодят у своїй церкві отець. Гарно співав хор, співали всі. Ціла церемонія шлябу відбулася урочисто і гарно...

Кінчилося вінчання. Всі вернулися додому. По звичаю, випили за здоров'я і щастя молодих. Весело повели танці дівчата під звуки музики... В невеликих кімнатах стало тісно і душно, а цікавих все прибувало. Повідчиняли вікна і двері. Кому було мало місця — танцювали під відкритим небом... Бавилися до пізньої ночі. Потім трохи перепочи... З сніданком другого дня і до пізньої ночі — знову

музики і танці. А потім ще добрих два дні це ж саме продовжувалося в Ониська...

По весіллі почалося її життя в хуторі. Поралась, прибирала в кімнатах, варила, пекла, прала, з обідом чоловіка чекала. Онисько лишав працю у своїй майстерні, скоро обідав, знову вертався до свого столярства або до праці в полі, і дуже часто працював там до пізньої ночі, забуваючи й про вечерю. За це мама його ганила, а жінка якось не мала сміливости, ані охоти. Помалу привикала у своїй господі.

— На всі руки проворна, у її руках все ніби само робиться, така хороша, така мила й добра, роботяща, тямуща, послужна й мирна, що іншої годі й знайти, — хвалила невістку свекруха. Синові приїмно, що мати не дорікала йому. А невістка? Їй аж ніяк не було гірше як вдома.

Отак проминали її місяці... А ще ніби так недавно ходила вона до школи. Навчилася читати і писати. На цьому і скінчилася її наука. Сім'я збільшилася і треба було допомагати вдома. Від малих років навикла до праці, любила природу, бо відчувала якусь міцну пов'язаність з нею, чого не могла пояснити, але саме почування озивалося у ній якоюсь невідомою радістю. "От якби могла ці переживання перелити в малюнки" — не раз думала, бо дуже любила малювати... Праця й турботи чергувалися між собою. Лише свята вносили зміну. Їх вона ретельно вшановувала, бо так її ще з малечку років навчили батьки і так вона звикла до них, що аж кращою ніби ставала, вкладаючи в ці престарі традиції всі свої уміння, замилювання до штуки і повагу...

Скоро по Зелених святах вона стала мамою. Їй видалося трохи дивно. Якась ніби іншою стала...

Привела на світ дівчинку, яку охрестили і назвали Марія. Стара тішилася, що дочекалася тієї хвилини, коли стала бабунею. А син? Він не дуже радів, бо йому хотілося мати наслідника, хотілося щоб першим був син.

— Не можна так, сину. Дасть Бог і буде й наслідник, — потішала стара... Та не судилося їй бачити другої внучки. Занедужала, почала сили втрачати, все покашлювала та марніла, і до року вмерла, спокійно згодилася з волею Божою.

Кілька місяців після цього вродилася друга дитина. Коли баба повитуха сказала Ониськові, що він знову є батьком донечки, він з пересердя махнув рукою і пішов у свою майстерню. Тут і застав його пізній вечір. Минула його злість. Гризло сумління, коли заговорив розсудок. Не міг пояснити, що так поступив. Вибачився, що поступив перед нею, Василюю, отак якось зовсім не властиво до свого характеру — отак прямо групо супроти дружини. Вона нічого не сказала, лише ще ласкавіше пригорнула новонароджену Дарцю, — так назвали наймолодшого члена родини, — і ласкаво усміхнулася до чоловіка...

Як Дарці минуло два роки — родина побільшилася ще на одну особу. Була це дівчинка, подібна до мами. Назвали її Марфа... А за півтора року після цього сім'я вітала у себе білявку Оксанку, — так охрестили її четверту дівчинку. Після породів Оксанки вона не надто добре чулася, але її потішали старші молодиці, що це, мовляв, перейде з часом. “Та чи перейде?” — часом питала сама себе. І передчуття нещастя здійснилося. Вона тяжко захворіла...

— Ось вам і вишні, — заговорила Оксана, перериваючи Василюніні спогади минулого.

— Добрі, дуже добрі...

— Мамо?!.. Ви що... Хіба вас лікар і тато не просили, не благали...

— Знаю, Дарцю моя хороша... Та вже мене оте прикуття до ліжка ще більше хворою робить. Ой якби ви знали... Спина болить, в грудях коле, а до того ще й кашель надоїдає мені... Та ви не журіться. Бачите, я вже майже самотужки прийшла на ганок. Тут так хороше, так приємно посидіти, свіжим повітрям подихати, красою природи тішитись.

— Ми дуже-дуже раді, що ви в нас така бадьора, така зарадна, така добряча. Ми всі хочемо, щоб ваше здоров'я було найкращим.

— Бог буде ласкавий до вас за ваше добре слово і серце, а мені легше переносити болі і страждання. Ваша доброта мені сили добавляє, при житті утримує... Все в нашій садибі доглянуте, чисте, сад гарно вродив, городина, жито та пшениця. Легко все це оглядати, але я знаю скільки то треба було витратити сили та тяжкої праці, труду та енергії. Скільки то потів проллється заким все в господарстві доведеш до ладу, щоб було собі і людям. Людям... А чи багато тепер серед них таких, щоб хоч би спасибі сказали за наполегливу і віддану працю хлібороба?.. А вже зовсім образливі напасти на нас від "паничів". Інакше вони й назвати нас не хочуть як "мужики". А щоб вони робили без нас? Якби виглядав світ, коли б не було господаря-хлібороба?..

— А он там полями іде додому Маруся, — обізвалася Дарця, а потім добавила: "Іде поволі... Напевно дуже втомлена". Всі звернули увагу на поstatt в житах. Маруся ішла спокійною ходою. Уздрівши, що на неї дивляться, замахала привітно рукою, прибавляючи ходу...

— Слава Богу, люба мамцю, що ви можете бути ось тут серед краси і запаху нектару квітів... Я така рада, — заговорила живо Маруся.

— Сідай моя люба. Відпочинь заким тато приїде... Марфи також ще нема... Я оце казала, що ми хлібороби в поті чола заробляємо на “хліб та сіль”, а нас за це деякі люди зневажають, дивляться криво в нашу сторону. І що вони від нас хочуть? Щоб ми покинули все і записалися в “кагал нарікайлів”?! Що за дикі думки, що за безглузддя напало на тих балакайлів осліплених демагогами.

— Кажете, що тато ще не повернувся з села. А вже й сонце за лісом сховалося, а він трудиться. І так завжди, і так ціле життя... Як ви були тяжко хворі... нам було дуже тяжко. Звикли, що ви нас і до сну словами приколисували... І що ви думаете?!.. Тато нам ще нянькою був. Втоmlений, виснажений довгоденною працею, він нам казки розповідав. Часом і сам при тому дрімати починав, але ніколи в нічому нам не відмовляє. Такий він у нас добрий і розважний батько.

— Така наша селянська доля, доню, що від малих років мусимо робити. Біда наших батьків навчила, що треба й про завтра думати, щоб не піти з торбами. Тому мусимо так робити, щоб і на “чорний” день було.

— Дивіться, дивіться... Он там на дорозі повернув віз в нашу сторону... Напевно тато їде... Але чому з тієї сторони?

— Може тому, щоб Марфу підібрати... Він завжди за все думає, за все дбає.

— Цікаво, що скаже тато, коли побачить вас, мамо, тут на ганку серед нас? — спитала Маруся, і всі почали висловлювати різні здогади, а тим часом Марфа з батьком наближалися до садиби...

VIII.

— Оце так мила, оце так радісна несподіванка... Боже, Боже... Очам своїм не хочеться вірити... А це мабуть твоя сім'я!?! — такими словами зустріла Василина гостей, які переступили поріг її кімнати, де вона відпочивала.

— Як бачиш, — обізвався старший Ониськів брат. — Були в околицях Умані, відвідали там родичів моєї жінки, давніх знайомих в самому місті, а тепер вас... Вибач, бо лише недавно довідалися, що ти хворієш... Моя дружина Килина, наш син Михайло і доня Леся.

— Рада вас вітати в себе... Це моя наймолодша донечка Оксана... Піди доню і скажи татові, що маємо довгоджаних гостей.

Оксана відразу зникла за дверима, ніби її вихор переніс до хліва, де порався коло худоби Онисько.

— Ходить... скоро ходить... Дядько Микола приїхали... З цілою сім'єю... Мама казали, щоб відразу ішли...

— Здоров... здорові були і Бог нехай милує... Я вже хотів розшукувати тебе, — закінчив Онисько привітання жартом. Гості привіталися. Брат назвав ім'я дружини і дітей, і вони поцілувалися по черзі з Ониськом; так велить наш звичай.

— Чи не з самого Києва приїхали? — запитав Онисько, щоб розпочати розмову.

— З Києва до Умані, а звідти до вас.

— Велике вам спасибі... Ми частенько вас згадували. І, щиро сказавши, побоювалися... Та виглядає, що цим разом обійшлося без прикростей... Напевно багато новин привезли... Ти ж там у самому серці важливих подій... До нас на ці закутини вони доходять рідко.

— Воно може і добре. Не всі новини варті нашої уваги. Деякі лише нервують людину, а тому краще, що ви їх не чуєте. Досить у вас різних турбот і тут... Так цим разом обійшлося без мене, але інших запроторили за ґрати... Не послухали мого і інших прикрого досвіду. Легковажили, а царські "вуха" все підслухають, скрізь своїх сексотів мають. Часом вони дечого виразно не чують, то тоді від себе видумують "державну зраду", невірність царю "всево отечества і русской землі"... Тоді справа набирає іншого виразу. Приходиться тяжко боронитися, але ми не тратимо надії. Робимо все, що в наших силах, щоб вирвати нашого брата з кривавих рук царських палаців-катів. В цьому нема нічого нового. Від тих віків, коли царські гниди насіли на наш миролюбний люд і так продовжується по сьогоднішній день: хочеш правди і справедливості на своїй же землі? Борись за них. Ніхто їх не поверне як милостиню, не подарує як дарунок те, що піступом і силою від нас забрали. Не на те з козаків зробили кріпаків і "мужиків" московське ханство; не на те підступством знищили останню твердиню вольностей козацьких, щоб тепер повернути нам. О ні!

— Бачу, брате, що ти там в столиці ще більшого й переконливішого заповзяття здійснення справедливості набрався, ще більше загартувалася воля до чину праведного.

— Це цілком можливе.

— Не можливе, а таки так воно є.

— В столиці само “каміння”, як кажуть, “говорить”. На кожному кроці обзивається до нас наше славне минуле. Лише цілком сліпий і глухий не може бачити і чути голосу історії. Але мені здається, що кожна людина може відчути її, ту нашу історію, якщо не може бачити чи чути. Чар нашої старовини прямо магічно приваблює всіх живих, а не лише нас. Бути в столиці і не бачити цього, то я не знаю якою істотою треба вродитися.

— Що там про те говорити... Тут ось навіть з нашої ноші насміхаються. Одягнеш вишиту сорочку, шаравари, козацьку шапку. Ну і що далі... В хаті ходити... А на вулиці зараз “інтелігенти” і паничинаята починають на кпини брати, насміхатися:

— Гей ви, хохли-мазниці, ану ще яку кумедію видумайте. Гей ви мужики неотесані, а що це за дрантя понатягали на себе... Гей ви неотесані темняки, яким це наречієм ви чваркотите... Були випадки, що наші молодші люди не втримають, не загасять в собі зневаги і образи... Напасникам так носа втруть, що аж червона юшка носом і ротом потече. За це закують оборонців чести і на заслання, пришивши їм ще “бунт протів самодержавія”. Цареславці ще більше починають збиткуватись над нами, ще більше чіпляються, як оси в очі лізуть.

— Не ліпше, брате, і в нас. Виклопочимо дозвіл на видання газети. А вони тоді що? Багатьох тих, що виписують нашу чи інші українські газети, переслідують тайна і явна поліція... Коли не вдається зовсім заборонити видання газети, або як одну забороняють, — ми на іншу дозвіл дістанемо, — тоді “царськіє глаза” наказують своїм підвладним шантажувати наших читачів... Тяжко, брате, дуже тяжко нести світло освідомлення народу. Малоросія,

малорос, хохол — ось що сторожам самодержавства хочеться затвердити на наших прабатьківських землях. Вони всіма силами намагаються, щоб всі річки — підкорені народи — злилися в “одно русское море”... Та не ті тепер часи, не ті обставини, які були перед Шевченком.

— Вибачте наші любі і хороші, але вже пора добре підкріпитися, а потім і відпочити.

— Ти в нас, Марусю, ніби стара й досвічена господиня, бо й справді ми так розговорилися, що й забулися про вечерю... То ж просимо до нашої ідальні спожити дари Божі...

На другий день в домі Ониська ніби свято. Цікавих послухати гостя з Києва походилося багато. З села прийшли хресні батьки Василичиних дівчат. Ніюдин із них не міг відмовити приємности довідатися, що там в святому й золотOVERХОМУ Києві відбувається. Зібралася чимала “сімейка”...

Господар запросив усіх гостей у сад. Тут вони сіли під великою розлогою черешнею. Онисько ще перед цим подбав про стіл і лавки. Всі вигідно посідали. Господар вдвічі втішений, бо крім гостей у саду могла бути і його дорога дружина Василича. Вона останнім часом частіше відпочивала під крислатими черешнями. Здавалося, що перебування надворі на свіжому повітрі добавляло сили, скріплювало віру й надію у її видужанні.

Дівчата одна перед іншою стараються, щоб нічого на “полудень” не бракувало. Та це не було основною метою дня. “Полудень” всі мають кожний день, а от довідатися про життя в Києві, то це буває рідше як свят.

— А тепер ми б з приємністю послухали нашого гостя, що приїхав з далекої дороги, — запро-

понував Олекса. Онисько трохи зніяковів, але не сказав нічого своєму кумові, бо якось не випадало так поступити.

— Якщо ваша ласка, то я можу поділитися з вами новинами. Немало цікавих подій відбувається в Києві, Полтаві, Харкові та інших містах. Про всі розповідати неможливо. Мені здається, що не буде зайвим, коли пригадаємо дещо з минулого... Тепер ми вже всі наявно переконалися, що наслідки кріпацтва були жалюгідні. Московські царі тримали кріпаків в повній безпросвітності і неграмотності; а дідич мав над ними повні права власника. Знесено кріпацтво. Що робити? Як відновити викоренені із свідомости народу вольності козацькі? Перше треба народ усвідомити, піднести його почування й гідність до повноцінної людини-громадянина своєї землі і держави. Почалася освітньо-усвідомлююча робота. Хто її провадить? Невеликий гурток нашої інтелігенції, а зокрема Громадівці, які заснували свої товариства в Києві, Чернігові, Полтаві, Харкові і інших містах. Та цього не вистачало. Отож почали засновувати недільні школи, вчимо і усвідомлюємо молодь, бо без підростаючого свідомого покоління тяжко уявити краще майбутнє. Улаштуємо концерти, відчити, говоримо своєю українською мовою, одягаємося в народний одяг, все це для того, щоб привернути та закріпити гідність своєї мови, ноші і побуту. Нам перешкоджають різні валуєвці, щоб припинити видавання наших газет і книжок. Тоді виникла потреба організування якогось тіла для продовження розпочатої праці. Таким стало товариство вивчення географії. Навколо нього згуртувалося свідоме українство. Деякі із них виявили ініціативу і повели театральну працю. Наш театр чимало допоміг в осві-

домленні народу... Знову прийшла люта московська зима, заморозила нашу працю. Як? Бо ще у сімдесятих роках минулого століття був виданий наказ в Москві заборонити навіть культурне життя. Наші вороги поспробували відновити його в повній силі... Але вже досить розігріті серця українських патріотів, не легко їх заморозити і затримати життя... Поволі, обережно громадська праця продовжується, свідомість в народі воплощується сильніше і стабільніше... Постають українські партії, які вимагають унезалежнення України від Росії. Селяни організують свою спілку. Праця кіпить... Настав 1905 рік. Револуція. Як відомо, в цей час Росія програла війну з Японією. Це дало можливість розбудитись іншим покореним Росією народам. Наші досі нелегальні партії приступають до явної відкритої діяльності. Починають виходити газети, постають товариства "Просвіти", друкуються українські брошури і книжки без ніяких перешкод. Виходить "Кобзар" Шевченка без ніяких викреслень. Зміняється влада: Росія стає конституційною державою, скликано "Думу". Здавалося, що наступлять гуманні реформи і лібералізація життя. Але "Дума" остаточно стала знаряддям царської волі. Знову починаються політичні переслідування, арешти і висилка на заслання; і першими потерпіли наші українські патріоти. Наша надія на міста не виправдалася. У них переважає чуже населення, яке вороже ставиться до нашої ідеї незалежності від "русских". Закрили цареславці багато наших товариств і видань. Чимало наших патріотів муісли виїхати до Галичини і там продовжувати працю, тримаючи нелегальний зв'язок з своїми однодумцями, приятелями і симпатиками.

— Хіба, Ониську, я тобі не казав, що “маніфест” і обіцянки “нового правітельства”, чи як ви його там звали “Дума”, — то був лише підступ, щоб приборкати загорівших “хохлов”, тобто нашого брата. Наші повірили, вийшли з підпілля, а їх “по веленію царя всея Росіи” виарештували і на заслання. Хіба я не казав — не сунься мужиче в ризи, бо вони не для нас шиті.

— Багато в цьому є гіркої правди, добродію Олексю, але не все пропало. Не можна всіх виарештувати, не можна затримати бажання народу вільно дихати. Наш рух зазнав поразки, фізично затримано його розвиток; але він далі іде, хоч сповільненим кроком, бо царська поліція скрізь стає нам на п’яти, штрафує грішми. З тактичних мотивів, відповідальним редактором однієї популярної газети зробили одну інтелігентну українку-патріотку. І що ви думаєте?.. Це не допомогло. Одного дня прийшло повідомлення, щоб вона заплатила триста карбованців, бо царська церзура знайшла щось там “не так” написано. Бідна жінка не мала такої великої суми грошей, а тому мусіла піти в тюрму. На щастя знайшовся добродій, заплатив за неї. Та й на це не звернув уваги начальник. Тоді добродій довів, що редакторка є дворянкою, і як такій хіба царський чиновник може замінити тюремне ув’язнення за гроші. Це допомогло. Редакторку випустили. Штрафування — це одна з метод припинити друк нашої преси. Але ми не здаємося. Змагаємося далі, не хочемо втратити нічого з того, що вже здобули і далі здобуватимемо.

— Невже, шановний гостю?.. Влада ж у їхніх руках.

— Але, добродію Омельку, проти неї змагаються частина самих росіян та інші народи. А до цьо-

го треба узяти до уваги ще один важливий момент. Коли уважно прослідити за подіями, які відбуваються в Європі, звести їх до спільного знаменника, то виявиться, що “русское правительство” хоче “визволити” деякі європейські народи. Це значить, що Росія хоче надолужити те, що втратила на Далекому Сході... Отож царат знову бере активну участь у шаховій грі на європейській шахівниці. Жадоба поневолювати і визискувати пхає Росію в дуже небезпечну пастку....

— Ну і що нам з того?

— Не гарячіться, добродію Спиридоне, — спокійно сказав Ониськів брат, — дайте мені можливість висказати мій міркування. Росія мусіла підписати мир з Японією, і цим самим погодитися з своєю програмою на Далекому Сході. Тоді вона звернула свої захланні очі і грабівничі руки до Європи. Тут ідея демократизації дала перші плоди: особисту свободу, рівність усіх перед правом, усі мають право брати участь у політичному житті, свобода віри і слова охороняється конституцією. Не тяжко з цього зрозуміти, що питання національного визволення у великій мірі забезпечена цими правами. Воно починає набирати сили і громадянства. Ідея національного визволення у московській імперії стає найрушійнішою. Чи їй можуть допомогти події, які відбуваються на європейській шахівниці? Здається, що так. Що ж там відбувалося чи відбувається? Італія воює з Туреччиною. Італійці здобули Тріполіс. Балканські держави воювали з Туреччиною і турків розбили. Але дивна річ. Почалася сварка за поділ здобутих земель з Болгарією. “Покривджені” почали війну з Болгарією, яку перемогли. Цю нагоду використали турки і знову захопили територію по ріку Маріц. Інші землі по-

ділили між собою Сербія, Греція і Румунія. Болгари дуже огірчені. Сварка за Македонію. Австрія тримає міцну руку в Босні і Герцовині. Що це означає? Австрія хоче мати свій вплив на Балканах і на близькому Сході. Цю саму ціль має царська Росія.

— Он вона як... Ви, добродію Миколо, могли б бути нашим міністром...

— Може... але я маю немало таких, які неприхильно ставляться до моїх “математичних теорем і розрахунків”... Отож з сказаного явно видно, що не лише “слов’янські”, а й інші річки хоче скерувати царська політика так, щоб вони злилися в “одно русское море”.

— І чи це їй вдасться досягнути?

— Не думаю, брате, бо тут появилася ще одна сила: Німеччина. Вона має велику армію, розвинену промисловість і шукає у світі ринків збуту, і тим самим стає поважним суперником інших держав. Німецький провід уважає, що тереном ринку збуту їхніх товарів може бути азійський близький Схід. Ним володіють турки. Після балканської війни Туреччина незадоволена поступком західних держав, які не дали їй допомоги у час війни. Це незадоволення використовує німецький уряд, укладає з Туреччиною угоду і отримує дозвіл будувати залізницю в Малій Азії. Це наблизило Німеччину до Індії і Єгипту, які є колоніями Англії. Англія і Росія незадоволені успіхом німців. Бо він стає перешкодою для Росії взяти під свою контролю балканські країни. Англія уклала договір з Францією, а потім і з Росією в справі впливів у центральній Азії, щоб в такий спосіб затримати здійснення німецьких плянів в Туреччині і в балканських країнах. Так постала “Антанта”. Англія, Франція, бал-

канські країни і Росія оточили Австрію і Німеччину. Може по стороні Німеччини стане Туреччина. Куди оприділять себе Італія, Румунія, Бельгія?.. Тяжко сказати...

— Цікаво. Виходить, що люди думають...

— Так, Спиридоне... Якби в нас такі були. Хоч кілька на губерню.

— Було б зовсім добре, брате Ониську, — обізався по надумі Микола. А трохи перегода додав: “Для нас, для прискорення здійснення нашої ідеї унезалежнення важливим буде час походу цих, розставлених на європейській шахівниці, сил. Вічно вони не стоятимуть. Одного дня мусять піти в похід піхотинці, кіннота, яких поведуть офіцери під керівництвом королів, царів і царенят.

— А як підуть, тоді що?

— Тоді, Олексю, нам треба бути свідомим найголовнішого: повна єдність усіх нас у здійсненні ідеї незалежності від “руських”.

— А хіба, добродію Миколо, у наших патріотів її нема, що ви так сумно про це сказали.

— Дивно, але правда, у нас виникло непорозуміння щодо устрою. Одні хочуть у здобутій нашій державі завести соціалістичний, а інші національний устрій.

— А якої ви думки?

— Перше здобути державу, закріпити її за нашим народом, а щойно тоді вирішимо, який лад нам відповідатиме найкраще... Найголовніше позбутися зайдів-поневоловачів. Отож треба усім нам гуртуватися, творити свої міцні твердині... Зірветься світова буря. Мусимо бути готові до неї, щоб знову не попасти в неволю.

ІХ.

Місячний та ясний вечір на хуторі. Зорі переморгуються. Навколо тихо. Онисько впорався з працею... Ще раз обійшов подвір'я. До всього придивлявся, чи нема якоїсь роботи або неладу, який можна сьогодні поправити, упорядкувати, щоб в неділю виглядало все в зразковому порядку. Таку вже мав вдачу: в суботу все мусів оглянути, щоб свята неділя заставала його господарство у примірному порядку. Так робив і цим разом...

Ні, нічого не знайшов. Дівчата все допилювали. Зайшов у сад. Ніщо ані шиширне, ані зашарудить, ані зашурхотить. Навіть листя дерев перешіптувалися так тихесенько, що здавалося, що вони наче заkostenіли від помаху магічної руки великого мага.

Онисько звернув свій погляд на хату. Гарна, вкрита цинковою бляхою, велика і простора; дах відбивав місячне сяйво сивими відблисками. Білі стіни ясно вирізнялися на темнозеленому тлі. Все видно "хоч голки збирай". Прекрасний вечір на хуторі. Аби був малярем, переніс би усю красу на полотно й увіковічнив її на ньому. Але це, здається, понад силу мистця. Картина буде мертва. На ній буде заворожений лише момент, а тут увесь час пливе життя рухливе і змінне. То тихенько вітерець пройдеться по листях, і воно злегенька увігнеться; заворушиться від його вчинку; то десь жаба подасть голос, а за нею інші; то собака залає, а десь там глухо інша...

На ганку сидять дівчата, слухають маминих оповідань. Онисько пішов до них... Став і прислухається, що там "стара" доням розповідає...

— Сідайте, тату, вже досить тієї роботи на сьогодні.

— Спасибі, Марусю, та й справді годі її переробити. Можна і відпочити.

— Може вам щось принести?

— Ні, не треба. Недавно вечеряли... А ти, Сірко, господиню пильнуєш?.. Краще піди та подивися, чи нема там кого коло хлівів. — Сірко встав і повільно пішов, не дуже йому сподобалися слова господаря.

— А як наша мама почувається?

— Так як подорожник при дорозі.

— Не зовсім так... Дивись аж чотири донечки готові тобі в усьому допомогти, охоронити від напасника чи сварливих людей.

— Хвала їм і честь. Бог винагородить їх за їхню доброту, а я дуже тішуся, що вони такі хороші в нас, хоч часом трішечки показують свої "ріжки".

— Мамо... Хіба ми такі? — запитали старші, а наймолодша лише подивилася на маму.

— Я жартую, — усміхнулася Василина.

— Ми вам також щиро вдячні за ваші труди... Все, що ми маємо, то це не що інше, а наслідки вашої і татової тяжкої праці.

— Добре, мої любі, що ви це розумієте і оцінюєте... Тяжко все нам далось придабти... Мій батько, а ваш дід, залишив мені лише третину землі із своєї власности. Дві третіх він продав, щоб мати за що жити та грамоти навчити моїх братів... З великим завзяттям взявся я до праці. Мені допомагала мама, а як одружився, то і дружина — ваша мама. Багато допомогло мені столярство, якого на-

вчився в уманських майстрів. Мої гарні, витончені і прикрашені привабливими візерунками-різьбами меблі подобалися багатьом. Люди замовляли їх, а я робив. Не раз бачили самі, як і з звичайних дерев'яних довгих колод виходили з моїх рук гарні речі. За вторговані з столярства гроші купляв необхідне для господарства. Завдяки цьому зміг вкрити хату бляхою. Розбудував і поширив хату. Це також завдяки столярському умінню... Тепер вже нема стільки сили.

— Але ще й далі ви є найкращим столярем на цілу околицю... А чи могли б ми жити лише з столярської праці?

— Тепер ні... Якби були помічники... — Онисько зупинився, злегка подивився на дружину, помовчав трохи, а потім продовжував. — Але довгий досвід вчить селянина, що найпевніше бути хліборобом. В наших сучасних умовах, тобто коли неспокойним і не певним стало завтра, — нам краще бути на своєму ґрунті. Праця коло землі у висліді дає хліборобові необхідне для щоденного життя. Так було, а може й далі так буде... Хлібороб так міцно здружився із землею і природою, що йому тяжко уявити життя без них. Це співжиття глибоко закорінене в естві кожного селянина. Я не знаю, чи можливо його відділити від його життя. Якби хтось спробував це зробити, то напевно селянин до віку залишився б хворим душевно, а значить і фізично.

— Але не всі є селянами.

— Я ж, Марусю, не кажу, що всі ними мусять бути. Суспільство — це селяни, робітники та інтелігенція. Кожна із цих груп мусить виконувати свої обов'язки якнайкраще. У нас дуже подавляюча більшість нашого народу — це хлібороби. Наш

спосіб життя виплекав своєрідні риси характеру, які прикметні не лише нам, а й усьому сприйманню і розумінню світа. Ми, селянський народ, його інакше розуміємо. Ця відмінність виявляється у наших звичаях, традиціях, нашій ноші, нашій мові, у штучі... Широка і щедра наша людина, як її земля, як безконечні поля й степи і сила підсоння. Все це має неабиякий вплив на вдачу. Сонце викликає життєрадість. Вітер подражає наші нерви. Холод і морози — пригнічений, сумний і суворий настрій. Положення землі також впливає на наші почування. Тому й лагідна, добра, довірлива, терпелива, обережна, стримана, уступлива, мрійна, релігійна, самозречена і схильна вибачити і знести образу. Такими ми є. Минуле нашого народу, про це я з Миколою довго і щиро говорив, бо не в усьому згідні, — також має чималий вплив, а зокрема на невдачі і всі ті наслідки, які постали після цих історичних поразок... Візьмім сучасний випадок. Змагаємося, щоб було найбільше користі з нашої праці нашому народові. Ніякими мирними способами цього не можемо перевести в життя. Але були і далі є серед наших громадських діячів такі, які ще й далі вірять, що з царем російської імперії можна домовитися. Мовляв, він дасть великі автономні права, а вони в свою чергу принесуть справедливіші господарські закони, повний розвиток нашої культури... Такий погляд є причиною незгоди між нашими патріотами.

— А ви в це не вірите.

— Скоріше, Марусю, рак свисне, як царський режим і закон дозволить вільніше нам дихати.

— Ха-ха-ха, — засміялися дівчата. — Рак ніколи не свистить.

— Тож годі нам чекати і вірити царським викрутасам. Цар і його військо та поліція не на те тримає в тюрмі наших діячів, щоб покращити умови життя.

— Велике наше лихо ще і в тому, що ми селяни не грамотні.

— Що селяни не грамотні, Василю, це нам відомо. Відомо і те, що самодержавна система навмисно тримає народ в темноті. Але наш народ не є цілковитими тумаками... Ми маємо великий життєвий досвід та певні знання, що передається з покоління в покоління. Розсудлива людина не перечить, що треба всесторонньої освіти. Але сьогодні, коли “все сидить на військових конях, і чекає лише наказу, щоб рушити в похід”, як казав Микола, — грамотність мало нам допоможе, бо вона чужа, не наша, не національна. Нас згори царат прирік “мужвою”. У школах дітей наших переробляють на своє копито. Наших грамотних патріотів ловлять і тюрми ними заповняють. Сьогоднішня ситуація вимагає негайної дії, всенародної згуртованости, що за короткий час тяжко зробити. А до того наших людей нелегко зрушити зі сну, байдужости, зневіри, що довгими десятками років впоїли царські виконавці. А це може погано відбитися на долі нашого народу, коли зненацька зірветься буря...

— От добре, що пригадав. А що казав дядько про іншого, молодшого дядька?

— Він працює серед народу і провадить ту саму роботу, що і дядько Микола, але в іншому місті. Працівників на народній ниві, серед народу і для народу у нас мало, а тому хто може, то іде в ті місцевості, де таких трудолюбів нема. В такий спосіб поширюється усвідомлююча праця серед широких мас. Небезпечна і невдячна ця праця, але лише

вона може прискорити здійснення ідеї волі усім нам... Ваш дядько провадить просвітянську роботу в степовій частині нашого краю. Та, здається, трохи “слабше сягає царська рука” поліція... На всякий випадок є для нього місце недалеко Києва... Нема чого, Марусю, боятися за нього.

— Я часто його згадую. У нього така посвята, така відданість і жертовність великій меті. І за це його переслідують. На своїй землі, серед свого народу, а вчити по-своєму не маєш права. Хіба можна придумати суворішу кару?!

— От бачиш, Василю, як сьогодні є з тією грамотністю. наших рідних дітей заставляють “чтокати да какати русским языком”. Калічать їхні дупі з малих років.

— Тому я не мала і не маю бажання ходити до школи. Там нас вчили по-дивацькому, не по-людському, так, що ніхто із нас не може багато розуміти, — висказала свій жаль Маруся.

— Тепер вам стало більше зрозумілим моє щире бажання якнайскоріше позбутися московських гнидей... Та й наплодилося їх в нашому краю, що аж жах збирає, коли бачим, що від них прямо кишать наші міста... Треба великої, сильної бурі, щоб змила цих паразитів з нашої землі раз і на віки. Вони вже так розпаношилися, що навіть неживий не може їх терпіти, а де ж жива людина!.. Як не в ярмі ходимо, то за ґратами мучимось, то на заслання караємось. Чи ще їм мало нашої мучки?!.. Голос народної пімсти чути аж до неба.

— Може воно колись почує... А я таки боюся. Не грамотний народ легко завести у ворожі наші табори, використати проти наших прагнень... Скільки праці пішло нізащо. Роки минули після 1905 ро-

ку, а що ми маємо? Цареславці і “чорносотенці” повели шаленну війну проти уведення нашої мови в школах. Шкільне начальство робить репресії на вчителів, звільняє їх з праці за симпатії до своєї рідної мови. А ті, що покорилися своїм повелителям, — духово нам чужі. Такими й наших дітей виховують. Вчать їх виключно про “русскій” народ, про його життя, звичаї, історію, мистецтво, літературу, “старшобратство”. В школі наші діти опиняються в чужій для неї духовій атмосфері... Тому я цілком співчувала Марусі, розуміла її незацікавлення навчанням, а це означає, що користи з такого навчання для нас стільки, як кіт наплаче.

— Котик, та ще й паршивенький, наплаче дуже мало.

— Стільки, Дарцю, дитина навчиться в чужій школі, від нелюбих нам людей.

— Безправному скрізь і завжди зле.

— Так, моя... наша люба мамо, і сподіватися ласки від зайдів-гнобителів годі.

— Це нагадує мені одну “байку”.

— Яку? Розкажіть, мамо, просимо, — загомоніли дівчата, ніби в одну сопілку кількох заграло.

— Добре. Було це пізньої осені. Дощі, вітри, холод. Зголодніли голуби. Знялися й полетіли шукати їжі. Прилетіли до одного саду. Дивляться, а пшениця коло корча велика і хороша, що ще більше апетиту завдає голодним. Намірилися голуби поласувати. А тоді старий, досвідчений голуб каже: “Почекайте. Може це засідка птахолова на нас. Ось я сам перевірю”. Злетів з дерева, сів коло куща і розглядає. Зауважив щось довге, смикнув, і “кущ” впав. Побачили голуби, що старший правду казав, знялися і полетіли з ним далі... Іншого разу

полетіли голуби їжі шукати. Знайшли її, але цим разом послухали мудрагеля, який ще й зневажив старого голуба. Злетіли на землю і почали збирати зерно під гіллям... Птахолов смикнув шнурок, "гілля"-кошик впав і під ним опинилося багато голубів. Так вони попали в неволю.

— Нерозум запровадив їх туди.

— Так, Марусю. Незнання — великий ворог народу, всіх людей.

Х.

Сонце супроводить подорожніх... А вони, немов клубочок, котяться по сивому шнурі-шляху, що розтинає зелені розмаєні поля, що там десь далеко на горизонті упираються в небо. По небу пливуть білі, як сніг, хмарки... Он там ліворуч подорожніх вони звиваються, кубляться, пливуть в їхню сторону, а над подорожніми розпливаються, не залишивши й сліду по собі.

Навколо спокійно. Лише чути тупотіння коней, час-від-часу заскрепить віз та рознесеться дзвінкий голос візника... За возом зносяться збиті хмарки порошу. Їх підхоплює легенький вітерець, несе полями, розсіваючи серед повних колосків. А їх тут — безкрає зелене море. Здається, що їх ані добрим конем не об'їдеш, ані пішки не об'їдеш за кілька тижнів....

— Тату, тату, спинить коней. Скоро!

— Тпру-у, мої прудконогі, — загукав візник до коней.

— Піду подивитись, як росте жито...

— Але не чекай заким дозріє, — зажартувала мати...

— Я хотіла було ще й зайчика зловити, щоб Сірко мав з ким бавитись, — усміхнулася дівчина, виходячи з жита.

— Ха-ха-ха, — розсміявся батько. — Добра мені забавка... Та він би йому відразу кості полічив. Сірко не любить зайців, бо вони нам у господарстві багато шкоди роблять. То городину їдять, то

деревця обгризають, то сіно розтягають, паскудять і нищать його.

— Не всі вони шкідники.

— Говори до гори...

— Чому б і не поговорити. Коні відпочинуть, ми ноги розпростуємо, пройшовшись полями, подихавши нектарем квітім, — обороняла доню мама.

— Та ти у нас справжній “штатській захіт-нік”, — махнув рукою чоловік, подивився чи дочка сіла у віз, смикнув віжки, коні рушили. Поїхали...

— А я й справді хотіла б мати зайчика, — сказала дівчинка, сідаючи вигідно на рядно, яке прикривало свіже пахуче сіно.

— Хто ж його буде доглядати?.. Йому треба свіжої трави нарвати, приносити її в клітку хоч два рази в день, щоб він не голодував; клітку треба чистити. А чи буде йому мило сидіти в клітці?

— Над цим я й не подумала.

— Нікому не є приємно бути зачиненим в клітці. Найкраще жити на волі.

— Тоді не треба зайчика... Нехай живе собі вільно, бігає де хоче, радується життям.

— Отак воно й має бути, — ствердив батько.

Дівчинка заспокоїлася, ближче присунулася до мами, спостерігає довкілля... Мати задумалась. В її уяві хворий дядько. Це приневолило її слабу їхати в далеку дорогу...

— Дивіться, мамо, он там праворуч видніють чубки дерев... Бачите?!..

— Скоро й село покажеться. Зелені сади. Долиною пливе річка. На її розлогих берегах розкинулися білі хати під сірою стріхою. Своєрідна краса... І так скрізь. Вздовж усіх приток ріки Богу біліють хати, зеленіють сади, сивиною видніють чубки хат, або виблискують зрідка цинковою бляхою, долина-

ми хлюпочеться вода, плівучи Богом, а потім в наше "Руське"-Чорне море.

— Поїдемо в село... Я люблю дивитися з греблі. Там далеко вниз падає вода, вона розбивається на крапельки і бризкає на всі сторони... Вода шумить. Береги ріки зкріплені міцними коріннями великих, грубих верб.

— Кожному, доню, хотілося б посидіти над річкою в таку годину, відпочити в холодочку, рибку зловити... Але вільної хвилини годі знайти, все повні руки роботи, — відповіла мати.

— У нас нема річки. Лише поля та ліс, але і туди не можу тепер ходити.

— Як виростеш, тоді будеш ходити і в ліс, і в поле пшеницю чи жито у снопи в'язати.

— Чи ви, мамо, бачили коли Лісовика або Мавку?.. Люди розказують про них різні казки....

— Якою дорогою поїдемо? — спитав Онисько.

— Тією, що веде через сільську греблю.

— Добре, доню, поїдемо селом.

Коні ступають повільно похилим берегом, стримуючи воза, що самовільно котиться вниз... Виїхали на греблю. Дрібнесенькі крапельки води вітер густо розсіває по греблі, ніби дощ. На греблі мокро і волого.

— І знову не могли постояти, подивитись як вода розбивається об каміння, — незадоволено дівчина.

— Іншим разом. Та і яка приємність мокнути. Цими днями тато приїде до млина зерно помолоти. Поїдеш з ним, — заспокоює мати.

— Коли це буде?.. Знову чекай.

— Часом треба почекати... Діти завжди хочуть, щоб всі їхні бажання здійснювалися відразу. Зга-рчю часто можна лише біди напитати. Отож нема

чого спішити. Краще повільно, але певно, без ніяких прикрих наслідків.

— Таким як стався з одним сільським хлопцем... Впав з поренча на камінь, а з каміння у воду. Витягнули, а він увесь синій, ніби мертвий.

— Загикуватим залишився на ціле життя.

— Я про це, мамо, знаю... Я завжди обережна.

— Тим краще для тебе.

— Бідний хлопець.

— Бо не хотів слухати батьків...

— Ану гніді, ану ще трохи напружте сили, ану ще... — приговорював Онисько до коней, яким тяжко було тягнути віз під ненадто розлогий берег, щоб потім виїхати на рівне поле.

— От бачите, що можете, лише треба хотіти, — задоволено сказав візник, коли коні покрокували рівною польовою дорогою.

— Довго ще їхатимемо?

— Ні... А тобі, доню, вже прикрилося їхати?!.. Ти ж так хотіла їхати до міста.

— Бо я не знала, що дорога така далека, що сидіти у возі не вигідно, бо він часто підскакує, трясеться, сіно розсувається...

— Нічого... Наука в ліс не йде, а межі люди. Тепер знатимеш, як воно в дорозі. Ми ж тобі казали, що далека дорога — це не мед з калачами.

— Мені дуже хотілося бачити Умань... Я вже така велика, а ще не була в місті.

— От бачиш... як на прогулянки, то ти “велика”, а як щось зробити, то — “маленька”, “німецька”... Воно не заець, не втече. Можна було побачити пізніше.

— Добре... Більше не буду проситись їхати, а то ви вже нагнівались...

— Е-е... Оксано, так не годиться, не треба плакати. Ніхто тебе не сварив... Сідай ось тут коло мене близенько. Не плач. Коли б ми плакали за кожну дрібницю, то й очі виплакали б... От я нездорова, але і не плачу, і не нарікаю.

Ці слова дуже вразили дівчину.

— Та воно якось само так сталося, — потішала доня маму, усміхнулася, міцно пригорнула маму до себе...

— Ану мої гніді поспішіть, — вигукнув Онисько, і віз скоріше покотився рівною дорогою. Йому й самому хотілось бути вдома, поділитися новинами з приятелями...

— Дивись... Бачиш? — запитала Василина доню після того, як ледь зауважила чубки дерев.

— Подібне на верхи тополь.

— Так... То вони....

— Наші струнки та високі... Скоро будемо в себе, в своїй садибі.

Гніді ніби зрозуміли бажання подорожніх, і швидше затупотіли ногами...

— От ми вже й на місці, — сказав задоволено Онисько, як віз з розгоном вкотився в подвір'я.

— Гостям раді, — весело зажартували дівчата.

— А тут що?.. Все добре?.. Ніяких пригод не трапилося? — питала Василина, висідаючи з воза.

— Ні, ніяких... Впоралися з працею. Вас чекали... Як ви, мамо, почуваетесь? — запитали дівчата майже всі разом.

— Що там розказувати... Головне, що приїхали, а як в дорозі було... то вже минуло.

— А як дядько?

— Ранений... Рука підв'язана. На праву ногу кульгає... З великою бідою випросив, щоб приділили до уманської лікарні...

— Ось вам вода, рушник... Я вам поможу скинути подорожній одяг... Ось тут, мамо, в цьому куті ганку все для вас готове.

— Спасибі, Марфуню, ти як справжня господиня. Знаєш, що найперше треба людині, яка приїхала з далекої дороги.

Онисько розпряг коней, завів до конюшні, дав пити, підложив свіжої паші. А потім пішов до криниці, витягнув відро води, налив у велику миску, вмився. Пішов до хати переодягнутися...

— Тепер і я можу до вашого товариства приєднатися. Добре? — зажартував, виходячи на ганок.

— Алеж просимо ласкаво, — уклонилися дівчата, роблючи поважний уклін, ніби великому вельможі. На жарт Онисько відповів жартом. Потім сів на лавку. Коло неї були дарунки від діда і баби, які Маруся вже встигла принести з воза. Всі чекали на Василю...

— Ви знаєте цю гарну принцесу?.. Чи є така друга у світі хороша, як наша? — почав весело говорити Онисько, як переодягнута в народню ношу Василю вийшла з хати.

— А ви, дівчата, знаєте того гайдамаку? — сказала задоволена Василю, сідаючи коло Ониська, а дівчата весело засміялися... Потім вона роздала їм дарунки.

— Спасибі вам, і бабуні, і дідуні... Як вони проживають, як їмне здоров'я? — питали. Мати почала розповідати, споживаючи з чоловіком легеньку перекуску... Онисько тішився, що дівчата задоволені і розповіддю, і дарунками, що він з дружиною для них купили, і тими, що передали... Розговорились, чекаючи гостей — Ониськових однодумців і приятелів... Та ось і вони почали сходитись...

— Гостям раді... Просимо ближче, — заговорив Онисько, встав і з кожним привітався.

— Ходіть і сідайте коло нас... Місця є досить. — припрошувала Василина.

— Спасибі... Ну і як Бог вас усіх милує?

— Хвала Йому велика... Покищо провадить на добру дорогу, — відповіла Василина.

— Може воно годилося б прийти іншим разом, бо звісно, що люди з дороги втомлені, і їм треба відпочити, — почав розмову кремений, дещо вищий середнього зросту чоловік, вийнявши люльку з рота, на ім'я Онуфрій.

— Та воно то так, але нетерплячка не дає спокою... Хочемо почути як воно на заході... Люди всяко говорять. А от від людини, що приїхала з фронту почути розповідь — це вже інша справа.

— Ти, Охрime, ніби вгадав мою думку. Послухаємо...

— Може й так, Спиридоне, але ми можемо почути лише переказ розповідженого фронтовиком.

— Нехай і так, але це буде дуже цікаво, — обізвався Омелько.

— Вже пора попросити до слова господаря.

— Добре, Онуфрію, скажу вам найголовніше.

— Згода, Ониську, згода, — почулося кілька голосів нараз.

— Минулого року випадково почалася війна. Кажуть, що це сталося тому, що якийсь серб вбив австрійського наслідника престолу Франца. Через це Австрія виповіла війну Сербії. Росія стала по стороні сербів, а це значить, що російські війська почали воювати проти австро-угорських. А тому, що Німеччина є союзником Австрії, то вона виповіла війну Росії. Турки помагають німцям, а англійці росіянам. Російські війська почали офензиву в східній

Пруссії, але зазнали поразки; зате вона вдалася на галицьких землях. Тут російська армія зайняла усі галицькі землі аж до Карпат... Весною цього року австрійсько-німецькі війська зробили великий наступ і відбили російський фронт аж під Тернопіль...

— Почалося не на жарти... Закипіло мов в казані кулеша... Вогонь горить... Як далеко він пошириться?

— Чи пожежа докотиться і до нас?.. Як ти, Ониську, думаєш? — запитав Онуфрій, запалюючи тютюн в люльці.

— Покищо не знати... Може б наш родич щось сказав би, але його тут нема... Воює багато країн. Тяжко говорити про це нам, які так далеко від тих подій... Який бльок з них переможе — також не відомо... Цікаво, що наш родич звернув увагу, що серед російської солдатні нема бажання воювати. Довге перебування у війську їм вже надоїло. Цю їхню нехоть використовують пропагандисти “миру і соціалізму”.

— Виходить, що і на фронті, серед солдат розплодились “миролюбці”... Скрізь розпускають своє павутиння, обіцяють малоощо не рай, а найбільше те, чого й самі не мають... Тепер цареславцям тяжко прийдеться пригашувати бажання вольности серед простолюддя, тобто такого як наш брат... Поразки на фронті — це підкидання жару до нашого бажання волі.

— Хіба мало, Олексо, ті гниди допекли нашому братові?.. Може прийде час, щоб пострушувати тих царських паразитів, — сказав сердито Охрим.

— Не так легко їх позбутися... Дуже багато тих гнид розплодилося, міцно вкорінилися, немало треба зусиль, щоб вичиститися від них.

— Такої і я, Ониську, думки. Сила-силенна тієї погані загніздилася по цілому нашому краю.

— Це правда, Охриме, але тепер терпець визиску нашого народу розривається по всіх швах. Можливо, що вже ніхто не зуміє зшити його ніякими мотузками, а не лише звичайними нитками.

— Дав би Бог, щоб це наше сподівання здійснилося цієї хвилини...

— Бог, Онуфріє, допоможе, а ми мусимо боротися... От якби увесь народ одностайно повстав... Лише червоні плями залишилися на місцях гнидзайд ненажерливих.

— Та чи й повстане?.. Дивись, Олексо, як серед нашого брата хлібороба пошесть ненависти поширюється, але не по адресу... Вона розсварює, роз'єднує, ділить нас, а не спрямована проти зла, проти його центру — царя і його влади... Багатьох ця хвороба лякає або просто відштовхує від будь-якої участі в нашій громадсько-просвітянській, народній праці, а без єдності далеко ми не зйдемо.

— Виходить, Ониську, що зневаженому й упослідженому селянинові завжди прямо у вічі холодний північний вітер віє. Та чи вдасться йому тепер охолодити або заморозити бажання волі?

— От так питання, Спиридоне, що й казати, — обізвався Онуфрій, пускаючи хмарку диму з рота.

— А відповідь дасть народ.

— Якби йому єдиномісліє стало провідною зорею... А так... Хіба не бачиш, Ониську, як тяжко до багатьох промовити... Багато нашого люду прямо відмежовується від участі, від праці у наших громадах.

— Бо вони, ті, що не хочуть працювати, не розуміють, Олексо, що потурати злу — це сприяти його поширенню. Як був останнього разу мій стар-

ший брат, то ми довго говорили про це і подібні питання... Мені й самому тяжко було пов'язати, як то ми звикли казати, нитки докупи. А тепер треба нам завзято попрацювати, щоб між нашими селянами було найменше утікачів від праці для загального добра — позбутися рабського ярма і хому́та. Ніхто нам їх не скине з наших плеч. Це справа нас усіх, це наша турбота сьогоднішнього дня. Їй треба присвятити багато часу, сили й енергії... Відтепер покажеться скільки в наших жилах пливе козацької крові, до якої міри ми ще можемо гордитися тим, що ми є гідні наслідники волелюбних козаків, які за свободу життя своє віддавали... Мій брат казав, що задовго присипляла нас царська сваволя, гніт і рабство, а тому нашому народові треба багато часу, щоб він повністю збудився й прозрів. З власного досвіду кожен з нас переконався, що так воно й є. Але буде непростим гріхом для нас усіх, якщо ми не приложимо найбільше зусилля для національного прозріння найбільших мас. Таким є основне бажання наших відданих патріотів, які непосильно працюють для цієї мети. Я думаю, що і ми повинні наслідувати тих наших патріотів. Так я розумію справу самоусвідомлення, самоурядування у своїй хаті.

— Що може зробити горстка людей?

— Може, Спиридоне, й небагато, але краще зробити щось, як нічого... Коли кожна національно-свідома група зробить мало в кожному селі і хуторі — у сумі це багато.

— Декількох у такій групі супроти соток байдужих — це, Ониську, дуже-дуже мало.

— Не всюди воно так... Якщо таке явище є в деяких селах, то велика вина у тому членів тих груп. Може замало виявляють вони праці, може ще

не розпалилася вогнем їхня віра в перемогу справедливості, а тому вони не змогли переконати й приєднати до нашого гурту байдужих.

— Здається, що вже пора нашим гостям і нам усім підкріпитися Божими дарами, щоб мати більше сили на добрі діла, — запропонувала Василина, як старші дочки сказали їй, що вечеря вже готова...

Так минув ще один літній день в житті селян патріотів... Наближалися жнива, а з ними гарячкова праця, клопоти, журба і загадкове майбуття.

XI.

Сивоголовий дідич стояв коло великого вікна. В сусідньому селі дзвеніли дзвони, звук яких розносився довколишніми селами і поволі завмирав десь у безмежних полях... За вікнами погойдувалися голі гіляки на товстих стовбурах столітніх дубів. Вітер шумів, гілля хилилося то в одну, то в іншу сторону, немов у ритм мелодії самаграючого інструменту. Долиною швидко плила по береги виповнена ріка, мутна вода якої поблискувала проти соняшного світла, що проникало крізь віти. Нічна дощова буря давно минула... З вікна було видно стікаючі останки дощової води ненадто крутим берегом, який вривався у води ріки. За нею на пагорбі починалася садиба старого дідича. Пагорб омивав потік, що вливався в ріку. Майже всі роки свого довгого життя тут прожив старий. Його батька, діда і прадіда й смерть застала в цій садибі.

Випогоджувалося. Хмари розвівалися. Частіше проникало крізь них соняшне проміння й освічувало садибу дідича. То світла, то темносіра тінь пропливали двором. То світлі й радісні спомини відбивалися на овальному трохи аморщеному обличчі старого, то сірою аж темною тінню вони проміювали з його тернистих очей, над якими звисали густі сиво-руді брови. Дещо згорблений віком високий стан, широкі плечі, атлетична будова, — все це свідчило, що замолоду це був гарний чоловік.

Постоявши деякий час коло вікна, дідич сів за стіл. Чекав на гостя, з яким хотів поговорити по-

щирості і остерегти його. В домі тихо. Дідич залишився сам. Кілька років тому померла дружина. Дочки вчилися в Умані. Там і заміж повиходили. Зрідка вони його навідували. Доглядала дідича старша, проворна, сумлінна і інтелігентна жінка — родичка старої у четвертому поколінні. Як стара тяжко захворіла, то попросила родичку, щоб вона доглядала, пильнувала і тримала порядок в домі. На це вона з чоловіком згодилися, бо мали багато дітей, яким розділили свій маєток, а самі рішили віку доживати в родички...

Раптом почувся стукіт в двері, і на порозі вітальні з'явився чоловік родички, який наглядав за маєтком.

— Прийшов, — обізвався увійшовший.

— Добре. Нехай заходить. Чому чекає?

— Я зайшов сам, щоб переконатися, чи ти є у вітальні. Зараз покличу гостя...

— З добрим днем і здоров'ям будьте здорові!

— Спасибі, Ониську... Бог милостивий і за це хвала Йому... Сідай ось тут коло столу. Хочу порозмовляти з тобою.

— Говорити завжди можна, але... не високим, а принаймні середнім тоном.

— Ха-ха-ха, — засміявся старий. — Все і той же Онисько. Знає до кого коли, де і яке слово сказати... Але до суті. Вже довгий час між селянами вільнодумця бавишся, просвітянством займаєшся, не лише говорять, але й нерідко хвалять, що ти мужицькі книжки й газети у колі своїх приятелів читаєш. Коротко сказавши... Виходило б, що ти є спричинником незадоволення режимом серед селянства. А як ти гадаєш?

— Кожен селянин вміє бачити і цінити бачене.

— Не треба аж таку ноту брати... Не відсьогодні відомо, що людина на людину має вплив, що інтелігентніші впливають на менше розвинених, до-свідчених і здібних; що добрий господар є зразком для інших селян... Прикладів можна навести силу-силенну... Я оце вернувся від своєї дочки з Умані. Її син закінчив гімназію і ми випроваджували його в дорогу до Києва учитися в університеті. При цій нагоді відвідав декого з уманської знаті. При чарці, як то звичайно між ними водиться, розмовляли про сучасні воєнні часи, про незадоволення населення взагалі, а робітництва і бідного селянства зокрема. Не обійшлося без того, що на одному прийнятті в одного із найбагатших вельмож царські “вуха” й “очі” вихвалялися, як то вони “спритно виловлюють підбурювачів проти батюшки царя всея Россеї”... Напевна здогадуєшся, що маю на гадці...

— Перестерігаєте мене, бо можу поділити долю засланців, що виступали проти сваволі “батюшки самодержавства”.

— Знаю не від вчора, що ти “з пів слова”, як то кажуть, розумієш суть справи... Мені жаль наших людей, що через свою наївність стають жертвою чужих ідейок та до життя не придатних фантазій.

— Людям кривда діється, вони не сліпі, починають висказувати голосніше й голосніше своє незадоволення, домагаються справедливости.

— Знаю, Ониську, знаю... Мій дід розповідав, що за його часів людям робили кривду, що вони бунтувалися, навіть велике повстання зробили. Що з того вийшло?.. Саме в цей час варто добре пам'ятати чим гайдамачина скінчилася...

— Але це не має означати, що кривду можна заколисати, приспати навіки, угамувати, улагоджувати. Її треба викорінити з корінням, щоб позбутися на всі часи, на всі віки.

— Якби то люди були людяними... А тепер треба всім таким гарячим як ти знати, що гайдамачина навчила декого з наших... В часи, коли наші землі були під польським пануванням і тяжко жилося нашому незаможному люду, бо панувала безправ'я і кріпацтва, — ті, що не могли цього всього витримати, збиралися у ватаги і громили поневолювачів. Селяни їм симпатизували, допомагали, бо бачили в гайдамацьких повстанців своїх оборонців. Польська надворна міліція, яка в основному складалася з наших же селян, не могла справитися з гайдамаками, бо вони мали захист в недалеких запорозьких степах. Це заохочувало інших приставати до гайдамацьких загонів. За деякий час вони стали поважною силою... Як в Польщі було безкоролів'я, гайдамаки використали цю обставину і зробили велике повстання, надіючися на великий успіх, який ніби був ось, як здавалося, вже "в руках". А тим часом одного кандидата на польський трон підтримувала Франція, а другого Москва.

— І що це має спільного...

— Не гарячися, вислухай старого, який вже тоді парубкував, як ти ще й під стіл рачки не лазив... Який більше прожив, і від досвідчених і недурних людей дещого навчився... Отож Москва послала своє військо, а разом з ним пішло й військо нашої Гетьманщини, яка була на Лівобережжі. Населення Правобережжя думало, що прихід московських і гетьманських військ покладе кінець польському пануванню і визволить його. Пішла навіть пропаганда, що до повстання закликає сама цариця. Народ

повстав. Один московський полковник зайняв місто Умань, розіслав листи, в яких закликав боротися активно проти немосковського наставника на польський престол. Один старшина до такого листа прибавив поголоску, що, мовляв, після повалення польського панування на Правобережжі запанує козацький порядок і воно з'єднається з Гетьманщиною. У розгарі повстання політична ситуація змінилася. Один кандидат на польський трон мусів утікати. Польські пани і шляхта піддалися Августові, якого підтримувала Москва, і звернулися з проханням до московської цариці, щоб вона допомогла придушити повстання селян і гайдамаків.

— І вона згодилася?

— Очевидно... Крук крукові око не вибере. Є також приказка, що пан з паном “знася, а хлопові зася”. Так воно і сталося. Московські війська разом з польськими почали боротися з гайдамаками, виловлювали їх, віддавали під суд, а тих, що не здавалися, — убивали.

— Значить нашому братові нема пощади ні від “християнських” поляків, ні від московського “православ'я”?

— Ніколи не було і не буде. Як для поляків, так і для москалів релігія є лише одним із засобів поневолення і панування над іншими.

— Он воно як... Скажу вам щиро, що я не мав довіри до вас... Якби я знав, що ви так думаете...

— Не лише ти... Та воно, може, й добре, що так було.

— А тепер?

— Пусте питання... Не кликав би тебе на цю сердечну розмову. Та про це іншим разом... Отож гайдамаки не впали в паніку. Вони далі провадили дальше боротьбу, але вже партизанську. Вона жев-

ріла довший час. 1750 року вона розгорілася у велике полум'я. Вся Брацлавщина, частина Поділля, Київщина аж до Полісся, увесь цей терен був захоплений гайдамацькими та селянськими ватагами. Вони взяли багато міст, містечок, панських замків і маєтків. Умань, Вінниця, Чигирин, Ляличів, Фастів, Радомисль, — усі ці міста були опановані гайдамаками.

— Славні хлопці, що й казати. Отаких би тепер побільше. Вигнали б панів-гнобителів. Загомоніла б знову Воля.

— Відважних завжди шанують... Але не на це я хотів звернути увагу. Солом'яний вогонь скоро згорів. Не знайшлося сильного провідника, не було головної ідеї, яка б довела те повстання до переможно кінця. Гайдамацьке заповзяття почало вигасати. Проти них активно повела боротьбу польська шляхта. Селянство побачило безвихідну ситуацію, поволі залишало гайдамаків, верталось до хліборобства.

— І вогонь спротиву згас?

— Ні, не згас... Він знову перетворився у велику пожежу... Її погасили кров'ю нашого народу. Історія повторилася...

— Як?

— Саме оцієї трагічно повторної історії, на мій погляд, не бачать і не бачили... Наш народ, був і, може, буде знярядям інших, які за допомогою нашого спантиличеного фантастами і розполітикованого робітника і селянина загрибають жар небезпеки, а потім і їх самих запрягають в ярмо. Прямо якесь зачароване коло... Дійшла навіть до такого дива, що наші селяни і робітники загально недовіряють, не люблять, явно виступають проти своєї інтелігенції. Це явна ворожа робота. Чому цього

не бачимо?.. А що варто тіло без голови, що вартий народ без розуму, великого знання і досвіду?

Старий замовк. Мовчав і Онисько. Шукав влучної відповіді... Думали кожен про себе... “Клубок долі змотаний дбало і міцно. Довго треба його розмотувати, щоб побачити початок. А коли знаєш процес і завершення його плетення, тоді кращу сплетеш долю” — міркував Онисько, ніби потверджував слова дідича щодо потреби великого знання й досвіду.

— Як я сказав, історія не раз дає нам приклади використання наших мас іншими, — перервав довгу мовчанку старий. — Не кажу, що цим твердженням відкриваю велику таємницю... Нехай наведений приклад говорить сам за себе. 1768 року знову загорілася велика пожежа — повстання гайдамаків під проводом Залізняка і Гонти. Повід цього дали нелюдянна польська панщина й такаж їхня релігійна нагінка на нашу віру та непорядки в польському уряді, проти чого польська шляхта зорганізувала конфедерацію. Король попросив у москалів допомогу проти конфедератистів. В Польщу прийшло московське військо і оточило у місті змовників проти короля. Провідники повстання думали, що їх підтримає Москва, бо однією з причин боротьби були релігійні почування... Використовуючи замішання в Польщі, Залізняк зі своїми вояками взяв Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Там, де він появлявся, наш народ повставав, винищував польську шляхту і їхніх підслужників... Дійшов Залізняк до Умані. Ще перед цим до нього пристав Гонта — сотник двірських козаків Потоцького. В Умані зібралася з усіх околиць польська шляхта. Почалася завзята боротьба... Гайдамаки перемогли. Залізняка прого-

лосили гетьманом визволених земель, а Гонту полковником. Відновився козацький лад, край поділено на полки і сотні. Та не довго гуляла воля... В між часі конфедерацію приборкано, польський уряд звернувся до московської цариці з проханням допомогти придушити повстання гайдамаків. Цариця Катерина друга наказала генералові Кречнекову не лише “прикошкати”, але розгромити гайдамаків. Генерал вислав під Умань військо під командою “відомого” полковника-горедія. Полковник отаборився поруч війська Залізняка, завів “приятельські” відносини з гайдамаками. Так тривало до часу, поки до горедія не прийшла велика московська військова допомога. Після цього горедій запросив до себе Залізняка, Гонту та їхніх старшин на “бенкет дружби”. Почали бенкетувати... Коли повстанці повпивалися, їхню зброю забрали солдати горедія, а коней вигнали в степ. Тоді горедій дав знак, і москалі напали на Залізняка, Гонту і їхніх старшин, а московське військо напало на беззбройних гайдамаків і козаків.

— Так можуть робити лише варвари й дикуни, — застогнав з люті Онисько, тяжко зідхнувши. Старий продовжував далі.

— Гонта запротестував проти грубого порушення поведінки приязні. Горедій москаль побив зв'язаного Гонту, а потім наказав іншим бити Гонту, Залізняка та їхніх старшин нагаями перед наметом, де був бенкет... Гонту били кожного дня, з чого тишилася польська шляхта, якій цю приемність робив москаль горедій... Жінку і чотири доньки Гонти прилюдно різками били. Син Гонти втік... Після знущань Гонту з гайдамаками і селянами, що були з окупованих Польщею земель, віддано в польські ру-

ки. Гонту і всіх його вояків поляки жорстоко замучили.

— За те, що боронили волю на своїй власній землі! Де ж та християнська любов і милосердя, якими вони, ті зайти й грабівники, при кожній нагоді хваляться?

Старий з співчуттям подивився на Ониська, поміркував хвилю, а потім додав: “Залізняка з його козаками з Гетьманщини, що тоді була під московською контролею, засудили і вислали в Сибір на повільну і тяжку смерть.

— Кати-москалі і кати-ляхи побраталися. Ріками потекла кров нашого брата, в якій вони втопили нашу волю.

— Так, Ониську... Трагічна історія повторилася. Наш народ став жертвою чужих інтересів. Знову мусів тягнути ярмо неволі.

— Невже й тепер таке повториться?

— Не знаю, Ониську. Бог лише може все знати наперед... Може й повториться.

— А я хочу потішити себе, що так не буде.

— Мені дуже хочеться порадуватись твоїм оптимізмом... Коли б хоч ще гірше не було...

Зненацька хтось застукав у двері.

— Будьте ласкові, заходіть, — обіззався дідич, упізнавши незвичайний стукіт.

— Маємо ще одного гостя, — сказав спокійно родич.

— Хто б він не був — нехай заходить... Може якусь приємну вістку скаже... Та й ти, приятелю, з дружиною будьте з нами. Поговоримо. Адже не даремно кажуть, що голова — то розум.

XII.

— Просимо, просимо заходити, — радісно припрошувала мала дівчинка Василену до кімнати. Згодом сказала: “Мамо, чуєте мамо?! Моя хресна прийшли”.

— Гостям раді... Нехай вона мені вибачить... Ніяк не можу знайти отієї вишитої сорочки, що її подарувала твоїй сестрі дядина Горпина, — почувся голос з другої кімнати.

— Сідайте, почувайтеся як дома, — бідкалася дівчинка, а тим часом її мама знайшла потрібну їй річ й увійшла до кімнати, де сиділа гостя з донькою.

— Ти у мене прямо золото... Годі іншої такої куми знайти... Ну і як Бог милує?

— Як бачиш... Оце були в церкві. Богу помолілися. Чоловік пішов до дідича у якійсь “чоловічій” справі. А ми рішили вас відвідати. Побудемо, поки повернеться Онисько, бо так ніби він мав домовитися з твоїм.

— Та щось він мені казав... Ну і як же твої доні?

— Хвала Богу. Всі здорові... Після відправи в церкві поїхали додому, бо треба ж комусь господарство доглядати. Пора осіння. Не можна довіряти погоді.

— А ми майже вже з усім справилися. Можна сказати, що готові свята зустрічати.

— Ми також... Але не знати як воно буде...

— Здається хтось іде... Чуєте?.. Ніби якісь голоси наближаються.

— Це напевно Горпина з своїми товаришками, — обізвалася по якомусь часі господиня...

— О, гостям раді. Дуже нам мило, що не минули нашої скромної господи.

— Ми нік... — заговорила Горпина дзвінким голосом і відразу замовкла, ніби в горлі їй щось застрягло. Вона несподівалася тут зустріти Василю. Тим часом до кімнати увійшли дві інші жінки, що стояли в сінях, бо Горпина стояла на порозі, немов вкопана. Увійшовші сердечно привіталися з Василюю.

— Сідайте, сідайте, щоб старости сідали... У мене аж три дівчини, — жартуючи припрошувала гостей господиня.

— Спасибі... Це ми зробимо з великою приємністю, бо й на весіллі хочемо побувати, — обізвалася Горпина.

— Якщо дочекаємо, — заговорила статечна селянка, що нагадувала Одарку із "Запорожця за Дунаєм".

— А чому б не мали дочекатися?

— Бо такі, Горпино, тепер часи, що не знати, що може бути за кілька тижнів. Хіба не чуєш того, що говорять розпропаговані незаможні?

— Ми гав не ловімо, не кудкудаймо, як курки, а діло робімо, то вони побачать, що їхня балаканина не зовсім відповідає правді.

— Що може селянка, а до того ще й малограмотна зробити?

— Може і то багато. Треба твердо і рішуче боронити все, що наше, все, що належить нашому народові. Ми самі знаємо, як жити. Нам нікого не

треба, щоб в нашій хаті розказував нам, як нам в ній жити, порядок і меблі розставляти.

— Про це, кумо, кожна наша господиня знає. І хто б її мав вчити про це?

— Усі ті “сіцілісти”, що самі нічого не мають, а когось хочуть вчити, як господу в ладі тримати.

— Хіба це їхня, Василю, основна мета?

— Звичайно, Горпино. Все те, про що так багато говорять різні “сіцілісти”, зводиться до одного: забрати в нас, правдивих трудолюбів хліборобів все, що ми тяжкою працею придбали. Потім пограбувати наше майно, і нас зробити бездомними пролетарями, які мусять служити “владі” соціалістів, центр якої має бути в столиці зайдів з півночі.

— Так та не так! — відрубала сердито Горпина. — Вони хочуть, щоб усім життям керували робітники, а не поміщики.

— Це правда. Ні я, ні мій чоловік, ні наші однодумці цього не заперечують. Нехай вони у себе порядкують як їм хочеться, а ми — як нам найкраще, тобто в нашій українській хаті, в нашій державі має керувати наш народ... Нехай кожен народ буде паном у своїй хаті... Вся пропаганда спантеличених зводиться до того, що вони у своїй ненависті до свого заможнішого брата готові служити навіть дияволі. І саме тут криється уся трагедія, яка може довести до нового рабства. Замість того, щоб ми, цілий наш народ став вільним. Сліпа ненависть може допровадити його до невинного кровопролиття, з якого знову скористають наші вороги.

— Он воно, Василю, що? — іронічно Горпина.

— Ти, Горпино, так не дивися на справу, бо Василина говорить правильно. Немало наших селян так думає, лихо лише в тому, що чомусь не хоче голосно про це говорити, — стала в обороні Василини розважна і розсудлива Ольга.

— Мені також можна говорити. Ми тут всі свої. Чи не так?

— Цього, Горпино, ніхто не заперечує. Навпаки. Треба і варто про ці справи нам, жінкам, частіше говорити. Але...

— Де воно, Васирино, сховане, що його майже не видно?

— Те “але”, Горпино, треба мати на оці. Зміст його такий: інтереси нашого народу на першому пляні. Здорова виміна думок має вивести нас на правдиву дорогу, яка й допровадила б нас усіх, увесь наш народ до кращого завтра, до справедливіших норм і прав життя. Це є наша справа, це є наш святий обов'язок. Ми не повинні допустити до того, щоб наші непорозуміння використали проти нас самих наші вороги.

— Така, Васирино, проста і звичайно наша правда?

— Так, кумо. Найпростіша у світі сумніть буття є правда.

— Я цього й не знала, — закопирила губу Горпина, кепкуючи з Василини.

— Не треба, Горпино, так ставитися... Це може нас лише розсварити. А де два свариться — третій користає.

— Мені, Васирино, здається, що ти фантазуєш. Ми не маємо чим і як збудувати свій новий палац, і саме тому “розпропаговані”, як кажеш, на це найбільше звертають увагу, і мають багато слухности.

— Не слухності, а лише грають на наших почуваннях, мовляв, “хохли” такі умово убогі, що їх можна завжди обманути. А тим часом... ми є так само Богом обдаровані розумом і розсудливістю. Ми маємо все необхідне, щоб збудувати свій прекрасний палац, як кажеш, але чужоінтересники намагаються цю правду від наших мас заслонити, пускають їм дим в очі, щоб вони, маси, не могли бачити своєї правди. Нас хочуть збити з правильного шляху, щоб ми в дрібничкових суперечках збилися з цього шляху. Як лише наші вороги це осягнуть — вони можуть бути певні, що ми і надалі будемо їхнім погноєм.

— Ну і чого, Василю, вони так наполегливо хочуть лише панувати над іншими?

— Бо, кумо, злочинці думають лише про одне: жити зі злочинства, жирувати на біді пригнобленого і поневоленого та визискуваного. Для цієї цілі вони не шкодують найогидніших вчинків. Для осягнення цієї цілі вони пускають у хід різного роду пропаганду, обіцяють рай на землі, в який самі не вірять, кажуть, що вони, і ніхто інший на це покликані. І як же це вони можуть зробити, коли не можуть упорядкувати звичайнісінького щоденного життя?! Вони живуть паразитським життям, бо здоровий організм, наш народ, не проявляє достатньої сили волі, щоб позбутися раз і назавжди бакциль паразитів.

— Хворій вони лише і на гадці. — кольнула Горпина Василю.

— Знаю, Горпино, що ти думаєш. Немічною фізично може бути кожна людина. Це таке явище, протиставитися якому не завжди можемо... Дуже погано, коли людина хвора духово, бо це є найтяжча хвороба. Називається ця духовна хвороба по-

чужанням меншевартости, почуванням рабскости. І саме на цю хворобу хворіють всі наші...

В цей момент кума пильно подивилася на Василю, щоб вона згарячу не випалила “всі наші Горпини”. Василю замовкла. Жаль їй було Горпини, що вона так легковажно приймає за чисту монету отруйні думки баламутників. Та хіба в цьому винна Василю, яка бачить ясним розумом, як пошесть баламутства й ненависти, ці два близнюки, починають розпорошувати сили тих, які намагаються спинити цю хворобу. Скільки вже разів Василю про це говорила з своїми хорошими ровесницями. Говорила і далі говорить при кожній нагоді з ще більшою заповзятістю. Часом її пасія бере, що її ровесниці такі м’які, як те тісто, з якого можна зліпити всяку річ. Вона гнівається, завдає собі ще більших страждань, але коли треба — ніколи не жаліє слів, щоб боронити правду, щоб опам’ятати їй любих приятельок і неприятельок.

— А в чому вона, та хвороба, виявляється? — запитала Ольга, щоб перервати мовчанку. Василюна хвилюк помовчала, а потім відповіла:

— В покорі нас жінок, в тому, що ми боїмося сказати слово в своїй обороні, в обороні своєї національної гідності й честі. Здається, що нема таких м’якохарактерних жінок, коли ідеться про гордість за свій народ, за свою культуру, за свою мову. Коли кацапські баламутники зневажають нас, нашу мову, нашу культуру, нашу вдачу, — наші жінки дуже часто мовчать, ніби води в рот набрали.

— Не всі.

— Звичайно, що не всі, але дуже малий відсоток є таких, які відважно боронять своє “я”.

— Бо не хочуть, Василю, наражати себе на неприємності.

— Це, Ольго, ще раз свідчить про брак відваги, мужности. Якщо б всі ми жінки відважно й хоробро боронили своє ім'я народу, мови і побуту, то з усім нашим жіноцтвом не моли б справитися ніякі темні сили. А як нема відваги в нас, то нема її і в наших дітей.

— Аж так трагічно, Василю, не є.

— Звичайно, кумо, що не є, бо можна знайти приклади не лише відважних, а й лицарських душ. Але вони не розв'язують питання браку відваги в нас самих. В нас майже на кожному кроці пульсує миролюбство. Воно існує навіть там, де кацапсько-московське лицемірство нащипує нас фізично.

— Слава, слава нашим героїням, — зненацька заговорив чоловік господині.

— Бодай би тобі хрін та ще й печена редька... Так нас налякав.

— Коли так, то вибачайте добрі наші гості, — сказав господар.

— В наших хатах давно відомо, що де появиться Василю, там майже автоматично починають говорити про мужність, відвагу, рівноправність Єв, наших любих, — зажартував чоловік Горпини, переступаючи поріг.

— Хіба в цьому є щось злого? — спитала Горпина.

— Ти також хочеш рівноправности в усьому з чоловіком?

— Про це треба хорошенько подумати! — відрубала Горпина чоловікові.

— Можна не лише подумати, а й спокійно поговорити, — запропонував господар.

— Чи не краще обдумати, як одностайно стати проти наших недругів і ворогів? — обізвалася Василина.

— Я стовідсотково згоджуюся... Але іншим разом, бо там дівчата вже з усіх боків нас виглядають, — сказав Онисько, який, як всім здавалося, ніби ні звідки появився; а потім привітався з усіма.

— Нехай буде по-твому, бо твоїй любій треба доброго відпочинку після нашої розмови.

— Спасибі, кумо... Бувайте з Богом. — попрощалися Василина і її чоловік...

— Мусимо поспішати, щоб дівчата більше не журилися, — сказала Василина.

— Встигнемо, правда Оксанко?.. А ти набавилася з приятельками? Так як з Андрійком, Тарасом, Борисом та іншими сусідськими дітьми?!

— Не знаю... Так мало було часу...

— Мало?!.. Ти жартуєш?.. А котра з них найліпше вміє бавитися?

Дівчина почала розповідати.

ХІІІ.

Щоденні турботи, праця в полі, чи в господарстві, — таким, здавалося, змістом виповнялося Ониськове життя та його приятелів і знайомих. Але це не зовсім так. Насправді він не гаяв часу, закріплював приятельські зв'язки, що ставилися до нього з симпатією і товариською пошаною, бо нічим не хотів уступити перед своїми братами, які наполегливо працювали на народній ниві. Тепер ще тишився тим, що дідич, хоч своїми розумними заувагами й прохолодив його трохи, але не був проти того, що Ониськова сім'я була національно свідомою і цю свідомість поширювала серед своїх співтоваришів й співдрузів по долі і праці.

Наслідками праці Онисько і Василина тішилися. Багато їхніх приятелів стали щирими однодумцями, а деякі задля дружби готові були зробити все, що лише в їхній силі для добра своїх братів. За них Онисько не боявся. Уболівав за тими, що залюбки казали: “моя хата скраю, а нічого не знаю, знати не хочу; з мужика мене ніхто не скине”.

Велика заслуга у цьому і Василяни. Він з нею обмірковував, як найбільше згуртувати селян в єдину громаду, в один міцний кулак, яким би змогли спинити антинародницькі, антипатріотичні потягнення різних провокаторів. При кожній зустрічі з своїми однодумцями багато часу присвячували питанню якнайбільшого притягнення селян до національно свідомого табору. Як прийде та хвилина, коли у своїй вільній державі треба буде своїх людей,

щоб ту державу обороняти і свій лад, і порядок запровадити — треба буде багато людей до сповнення цих обов'язків. Чимало допомагали йому газети та “дешеві” книжечки, які передавав йому з Києва брат.

За цими й подібними турботами непомітно минули осінь і зима... Настала весна. Хуторяни і селяни у розгарі праці. Мало часу на живі виміни думок... Треба орати, сіяти... Кожний сезон вимагає скорої і наполегливої праці. Не вільно прогаяти ні одної години, ані однієї днини. Все треба зробити вчасно. Згаяного часу не повернеш.

Хлібороби працюють у полі...

Погукує Онисько на коней. Вони пружать сили, ступають повільним тяжким кроком, за ними сунеться плуг заглиблений в чорнозем. Він його ріже, перевертає, залишаючи за собою довгі-предовгі скиби, якими встелилися неозорі поля. Над ними зграя ворон, які визбирують хробаків. Сонце час-від-часу погляне на ревних трудівників із-за хмари. Щедро усміхається до них. Вітерець пройдеться полями, а вони парують від соняшного тепла. Чути запах поораного чорнозему, який вигріває сонце після холодної зими...

Іде Онисько за плугом, міцно тримаючи його за ручки, щоб рівно плуг краяв скиби, щоб вони рівненько лягали одна вздовж одної. Багато років минуло за цією працею. Немало роботи коло землі заким вона почне родити, заким виростуть і дозріють плоди, зерно та овочі — наслідки людського труду. А поки це буде — треба ці плодотворні рослини оберігати від шкідників. “Шкідники! А де їх нема?! А серед людського роду скільки їх?.. Та біда в тому, що не всіх їх відразу можна розпізнати. А це багато допомогло б нашій національно-самоусві-

домлюючій справі. Але людина не є настільки мудра, щоб всіх недругів чи ворогів могла пізнати та викрити їхні підступні наміри” — міркував сам собі Онисько. Спинив коней, щоб трохи відпочили, поглянув на сонце. “Ще не пора” — подумав. Постояв кілька хвилин, гукнув на коней і пішов за плугом... Обійшов отак кільканадцять разів поле, став, розпряг коней, привів до воза, прив’язав, дав їм оброку, а сам сів у холодку коло воза. Попоїв, відпочив, відв’язав своїх гнідих і пішов далі орати...

Сонце, вітер та спів пташок супроводили його аж поки останні соняшні проміння не сховалися за лісом. Це означало, що вже можна їхати додому. Зібрався, ще раз подивився, чи нічого не забув. Сів та й поїхав, а в дорозі роздумував про чергову зустріч з своїми приятелями. Задумався і сам не заперимітив, коли коні самочинно завернули у двір, до якого добре знали дорогу. Розпряг коней, завів їх до конюшні, прив’язав до жолоба, дав паші. Вийшов з конюшні. Став і оглядає. Скрізь порядок і чистота. Старші дівчата садили город, а менші — Марфа і Оксана робили порядок в саду: зв’язували сухі та повідрізувані гіляки, невеликі в’язанки носили і складали коло хліва. Оксанка втішена. Нарешті вже й вона “доросла”, бо дозволила їй мама помагати “великій” Марфі...

— Оксанко, Оксанко дивись!.. — сказала Марфа, зауваживши віз на подвір’ї.

Оксанка взяла “велику” в’язку гіляк і пішла до хліва, недалеко якого стояв Онисько, щоб показати, яка вона пильна робітниця.

— Ну тепер нехай поспробує хтось сказати, що ти, Оксанко, мала, то ми обое на того гніватимось, — обізвався усміхнений батько. Мала аж під-

росла від похвали, зашарілася, але нічого не сказала. Похвала заслужена.

— На сьогодні досить. Пора вже всім відпочивати, сказав господар. Марфа покликкала старших сестер. Прийшли і вони. Онисько задоволений, що такі хороші вдалися діти, а потім запитав:

— Як там наша мама?

— Докучає їм кашель. Кажуть, що від нього колить в грудях... Отак як завжди: то трохи покращає, то знову погіршає.

— Нема чим радуватися, Дарцю.

— Скоро після обіду я ходила до них... Спали спокійно. Я втішилася, що мама відпочиває і виїшла тихенько з хати, добавила Марфа.

— То добре... Ну то що?.. Може ми всі помимося, освіжимося, навідаємо нашу маму. Вона напевно втішиться.

— Добре, — згодилися дівчата...

Недовго потривало, і всі вони вже стояли коло дверей. Онисько легенько постукав. Почувся тихий голос, він дав знак, і всі зайшли до кімнати.

— Ви у мене такі хороші, — такими словами привітала Василина дівчат і чоловіка, як ті переступили поріг. — Дав Бог ще один день... А ви мої квіточки прегарні, мої ревні няньки наробилися?

— Не дуже... Ми ж уже вирости... Бачите, які ми великі, — стаючи на шпиньки, весело щебетала Оксанка.

— То ви у мене он які... Жартувати вмієте... Мені легше на серці, коли ви веселі та добре виглядаєте... Тільки уважайте. Не треба перероблятися.

— Ми так і робимо... Тато також часто нам пригадує, щоб ми не торопилися, не робили бага-

то... Вони усю тяжку працю самі роблять. Нам дозволяють робити лише легенькі роботи.

— Доброго батька маєте. Шануйте і ви його... Найбільший тягар двигає сам. Жаль, що так сталося... Але може воно покращає... Ну що?.. Сьогодні я хочу разом з вами повечеряти.

— Ми дуже радо, мамцю... Зараз усе приготуємо.

Дівчата пішли. Онисько з дружиною говорили про різні справи. Здавалося, що так мало встигли побалакати, а тут вже дівчата покликали їх вечеряти... Не тяжко її приготувати чотирьом проворним дівчатам. Та хіба це робота?... Це забавка для таких моторних і промітних дівчат, які вже з малих літ навчилися до цього роду "вправ".

Дівчата з мамою за столом в невеликій, гарно прибраній кімнаті. Навроти дружини чоловік, по боках їхні діти. Помолилися. Почали вечеряти...

— Смачно варять наші дівчата.

— Не знаємо, мамо, але коли вам смакує, то ми дуже раді, що наша праця вдалася. Стараємося, щоб завжди і все було добре.

— Так воно повинно бути... Знаєте, що я хочу вам сказати?

— Ні, мамо. Скажите, то знатимемо.

— Після обіду я задрімала... Привиділося мені велике місто. В ньому сила-силенна людей, а серед них багато вояків в уніформах. Якийсь старший чоловік щось говорив до приявних на майдані. Вони вигукували "Слава"... Потім кілька вояків вистрілили з рушниць. Я злякалася, бо кулі летіли в нашу сторону, і прокинулася... Увесь час думаю: що це може означати?

— Чути постріл, то значить почути скоро якусь вістку.

— Але яку?.. Я ніяк не могла почути, що говорив той сивобородий чоловік. Навіть натяку ніякого, щоб можна розгадати суть вістки.

— Не журись, люба, не варто цим голову морочити... Для нас найважливіше, що ти з нами, що ми сидимо всі разом, дари Господні спожили собі на здоров'я. Йому ж дякуємо, що кожного року обдаровує нашу господу добром і ласкою.

— Йому ми всі вдячні, а я зокрема... А все таки загадку не можу розгадати. Ну і що він говорив?

— Ти все своєї.

— Жіноча цікавість.. Мужчинам тяжко зрозуміти цей наш душевний стан.

— Властиве і нам почування цікавості.

— Та не таке воно у вас. Ні, ні. У жінок воно нехай і тріхечки, але інше.

— Згода... Ми всі, я і дівчата згідні з тобою.

— Це вже інша справа. Наша цікавість сильніша, бо вона скоріше захоплює нашу увагу. І поки не розгадаємо суті загадки сну — тяжко визволитися з-під магічної сили цікавості.

— Не знаю, як хто, але я за тим, щоб відпочити.

— Ми також. Завтра знову довгий робочий день.

— Велике спасибі Господеві, що не лишає нас ласки Своєї.. Помолимось і всі підемо спати, — сказала Василина...

Світало. Потомлені хуторяни ще відпочивали... Раптом в Ониськовому подвір'ї голосно й сердито загавкав Сірко.

— І кому так рано хочеться волочитися, — бурмотів Онисько собі під ніс, встаючи. Вийшов у сні. Дивиться крізь невеличке віконце. Наїже-

ний Сірко, а за воротами якийсь чоловік говорить до нього. Господар вийшов на двір, протер добре очі, заспокоїв пса, відчинив ворота і... радісно здивувався.

— Здоров, брате! — обізвався гість, обняв Ониська, розцілувалися...

— Дядько, дядько Семен приїхали, — весело заговорила Оксана, яка у таких випадках не залишалася позаду батька. Вона вже встигла побувати на ганку і розпізнати гостя.

— Що ти там верзеш? — запиталася Дарка, але ніхто їй не відповідав... Вона одягнулася й вийшла на ганок. Коло воріт стояв молодший брат Ониська. Вони жваво розмовляли...

— Вставайте, вставайте хутко, — почала будити сестер Дарка, повернувшись до кімнати.

— І чого б я ото не давав людям спати, — обізвалася невдоволено Маруся.

— Дядько приїхали.

— Хто?.. — запитала Марфа, бо не була певна, чи добре вчула сказане сестрою.

— Ходіть, побачите, переконаєтеся, — щебетала Дарка і пішла назустріч гостю. Він, Онисько і Оксана якраз ішли до сіней... Потім тихенько зайшли до кімнати, яка служила за їдальню. Зібралися. Не знали як бути з господинею... Гість поцілував дівчат. Був схвильований, виглядав втомлений, неголений, але в очах світилася незвичайна радість... Помовчавши хвилю, гість заговорив:

— Так он які у тебе, брате, вже дівчата?!.. Повиростали... Значить, що ми давненько не бачилися.

— Так... Роки не чекають, минають, діти ростуть, а ми старіємося.

— Цього людина не може змінити... А як Василина? Ми з братом, від якого я оце їду з Києва, часто вас згадували... Журилися за її здоров'я...

— А вона дивіться, який “герой”, — обізвалася Василина на порозі.

— Вибач, любя... Ми думали...

— Що я сплю, бо минулого вечора довго говорили... Не хотіли мене будити

— Так, — трохи ніяково відповів чоловік.

— Не дурно такий мені снився сон, — сказала задоволено Василина, сердечно привіталася з Семеном, а потім сіла на стілець, припрошуючи всіх сідати.

— Коли є всі, то дозвольте мені запитати: чи знайдеться у вас місце для “приблуди” на деякий час? — зажартував гість.

— У нас багато місця. А ми, дорогий дядьку, до ваших послуг, — уклонилися дівчата, весело усміхаючись.

— Ну хіба можна з такими дотепними дівчатами сумувати, хіба можна їх отак за день-два залишити?! Ні, ніяк ні, — уклонився й собі гість; на жарт відповів жартом.

— Спасибі вам велике... А чи буде з ким працювати? — і Семен зупинив свій допитливий погляд на братові.

— Є, брате, є з ким... Ми тут часу не марнували, не чекали манни з неба, а несли нашу правду у люди. Вона промовила до їхніх сердець. Вони готові боронити свою національну гідність до кінця свого віку.

— Дуже радий чути таку новину... Там у Києві велику надію покладають на селянство. Селяни — це велика і могутня опора нашого діла; діла, яке...

— Чекай, брате, перше скажи нам виразно, що маєш на гадці, про яке “діло” говориш? — перервав Онисько брата на слові.

— Кінець, мої любі, на віки вічні.

— Не розумію?.. Кому кінець? — спитала Василина.

— А ви думаєте, чому я так спішив до вас?.. Навіть не мав часу переодягнутися, бо дуже-дуже хотів вам незвичайну вістку сказати.

— Якби не виглядав, який би не прийшов — ти частина нашої родини, і ми раді тебе бачити й з великою приємністю останню скибку хліба поділимо з тобою, — запевнив брата Ониська.

— Дорогі, любі і хороші мої! Майже із сил вибився, щоб найскоріше разом з вами пережити благословену хвилину, вам вість довгоджану сповістити.

— Слухаємо.

— Революція!.. Скинули царя з трону!.. Пропав деспод і його проклята влада!..

— Слава Тобі, Господи, на віки вічні слава! — перехрестилася Василина, а за нею дівчата; а сльози з радости самочинно стікали по їхніх обличчях.

— У Києві засів наш Український уряд.

— Слава, слава! Слава Вільній Україні! — спонтано залунало в Ониськовій господі...

— Відтепер ніхто нас не буде карати за те, що ми українці.

— Так, Васирино, від цього дня ми всі гордо кажемо, що ми — українки і українці! Україна й українці — одне нероздільне! — ствердив гість.

— Боже, Боже ласкавий, я така щаслива, що дочекалася цього великого свята. Господе Всесильний ми всі дуже щасливі, що Ти не залишив наших благань; ми безмежно вдячні ласці Твоїй, що ви-

слухав благання сотки тисяч, мільйони невинних людей і допоміг їм скинути царське ярмо. Нехай же буде милосердя Твоє, Господи, з нами на віки вічні. Амінь.

— Воістину, воістину! — перехрестившись, закінчили всі молитву, розпочату Василюю.

— Україна, українська держава, українська культура, — це найдорожчий скарб для кожного українця. Задля нього віддамо всі свої сили і енергію, а як буде потреба — і життя! — урочисто сказав гість.

— Вільна Україна — це наша свята святих, — potwierдили Василина і Онисько, а потім Онисько додав:

— Негаймо, дорогі, часу. Прибирімося по-святковому... Марусю піди і поклич Олексу, Омелька, Спиридона... Всіх друзів з родинами... Відсвяткуємо Свято Волі велично і торжественно, щоб не лише ми, а й діти наших дітей пам'ятали це свято увесь свій вік.

— Добре слово, і саме в час сказано, — згодився Семен. Взяв свій невеликий клунок...

— Залиш, — сказав Онисько. — Є у мене в що одягнутися, а твоє треба попрайти.

— Спасибі, брате... Не потрібно зайвого клопоту.

— Який там клопіт. Для нас — це велика приємність. Лише подумати... Рідні брати, а так мало бачилися. Не прикметне це нашій традиції.

— Правда твоя. Вір мені, говорю і за брата, що ми дуже раді, що обставини так склалися, що ти залишився на хуторі. Не знаю, чи можеш собі уявити життя отакого бездомника як я... Та теперішні умови не дозволяли мені осісти десь на постійно. Завжди мусів бути наготові... тікати далі.

— Відтепер не будеш.

— Може... Перед нами ще багато дуже тяжкої праці. Нелегко за короткий час перевиховати людей, скерувати їхню увагу на найголовнішу ціль. Довгі десятиліття царславської диспотиї глибоко закорінилися в ментальності і психіці мас, а саме від них багато-багато залежить доля нашого завтра. Ми часто над цим думали. І чим більше розважали над цим питанням, тим сумнішим наше положення видається.

— І тут розами не все усміхається.

— Але цей факт нехай не відстрашує нас від дальшої праці. Треба робити все, що лише зможемо поки, як кажуть, “залізо гаряче”... Бо як тепер змарнуємо час, то не знати чи здоженемо його колись. Та й чи буде на це можливість?

— Багато так думає в Києві? Серед нашого проводу?

— Є, брате, між нашим братом биті люди, тямуці. Є й такі, що наосліп тягнуться за “русскімі” провокативними гаслами й безвідповідальною пропагандою. Часом з дива не можеш вийти. Говориш з тим чи іншим земляком. Все ніби добре, а як перейдеш на національну українську тему, то відразу “русскім душком” починає тхнути. Обзивається чуже виховання, звихнена душа; спантеличений й отруєний може і сам не здає собі справи з цих усіх недоліків його ментальности. Таким особам потрібно уділяти чимало уваги, а час наглить, утікає, події міняються... Кожен день — ніби десятки місяців, а кілька місяців — роки... І розбуджену від довгого сну масу нелегко скерувати в здорове, будуюче й творче русло. А до того — на кожному кроці “русскіє” з підступом, зрадою. Баламугять і отуманюють людей різними фантастичними обіцян-

ками... Кажу це тобі, щоб знав на якому більш-менш ґрунті стоїмо. Отож перед нами сила силенна роботи на народній ниві. А найважливіше в усьому цьому — закріпити нашу українську владу і порядок на місцях. Для цього мусимо підшукати людей розсудливих, свідомих, відважних.

— Складна це штука. Знайти відповідних осіб, які б не завели... Ще так багато перед нами трudu і праці на народній ниві.

— Добре, що ти не на полохливих вдався. Ми раді за тебе, за нашу гайдамацьку кров, що пливе в наших жилах, серце наше непокоїть, заставляє думку працювати для добра цілого народу. Яка це велика радість. Хіба може бути вона ще більшою, хіба може більше бути щастя?! Трудитися на благо людей, а до того людей покривджених і безбронних — це справжнє щастя!

Отак розмовляли брати... Василина прибиралася з дівчатами в іншій кімнаті. Всі готувалися відзначити незвичайне свято...

Воля... Змістом цього слова виповнявся святочний день. Не лише хуторяни й селяни відчували подих могутньої сили цього моменту, а й природа і вселенна відлунним ехом благословляла сутність воплощення його між людьми молоком і медом текучої української землі.

Світлий ранок. Ніде ані хмаринки. Голубе аж сяйне склепіння над нашим народом, над нашою землею немов усміхалося. Сходяче сонце раділо яснозолотим промінням, ніби руками, — простягалося до лісу, до полів, до садів, до гаїв, до річок і долин... Засипало розкішними самоцвітами сині від роси трави Ониськового двору й усю садибу. З усього усміхалася і невимовними устами промовляла Воля...

Не лише люди, а й ліс визволявся від міцних обіймів темної ночі. Не могла вона встоятись перед життєдайним сонцем... І лісом проходить благодійне світло й тепло його... Ледь-ледь заворушилися, зашепотіли збуджені листочки; жваво заметушилась у травичці комахня, незвичайно відрадно розітнулося в гущавинах голосне щебетання пташок, і полинуло високо-високо — туди, де вже паує лише голубиною оповита благодать. І спів, і переливання барв, і чисте нектарне повітря — все співало пісню волі... І неслась вона просторами, полями, гаями, лісами, містами, селами й хуторами.

Великоднем ставав день...

Ониськове подвір'я — ніби вулик. Радісні, усміхнені гомонять люди. Не люди, а Воля. Вона влила в їхні жили повноцінне життя. Вона звела їх разом, крикрасила їх мережаними та гаптованими узорами й квітами, які аж очі вибирають. У кожної дівчини чи молодиці переливаються вони різними барвами, немов характерами. На кожній маніжці, на кожній вишитій сорочці — своєрідність і неповторність жіночого вимислу і вправної руки... Не подвір'я, а розмаєна, жива, весела й чарівна мозаїка. Воля її утворила. Вона вабить і полонить око людсько-живим візерунком. Дивишся — годі надивитися, переживеш насолоду її краси — навіки залишаться ці хвилини в житті, і цілий вік відзиватиметься в людському естві. Воля... Хіба є щось цінніше на світі для людини, для народу, ніж Воля?!

— Іде, іде, — гамірно рознеслося між зібраними. І справді. У воротах появився Олекса із загадковою кобзою в руках. Часто згадував він про цю попередницю бандури, казав, що ще від прадіда-козака зберігає її як великий скарб. І ось цей

скарб появився серед святочної громади... Олекса, як і всі чоловіки і хлопці, у вишитій сорочці, шараварах, шапка “на бакир”, новісінькі чоботи аж сяють...

— Вшквар, куме, щоб аж земля відізвалася, і разом з нами відчула наше свято.

— Та швидше, соколе сивоокий, а то не витримаю, — підганяла Олексу Горпина, а сама ніби не на землі, а на пружинах стояла. Страх як любила музику та танці. Не знати, чи десь обійшлося гуляння без неї. А як піде у танець... ніяка сила не встоїть перед нею.

— По чум... — почав було Олекса, а потім спохопився. Помовчав хвилинку-дві, поправив: по-козацькому звичаю, шановне товариство, треба свято розпочинати.

— Традиції треба дотримуватись, — обізвався Ониськів брат, а за ним кілька чоловічих голосів.

— Як традиція, то традиція. Помолимося, а потім...

— Правильно, правильно Василю, — загомоніли молодичі, не давши їй можливості докінчити розпочату думку.

— Отче наш, що єси... — почала голосно молитву Василю, і всі устами й серцем прославляли і дякували Господеві, що допоміг їм дочекатися, а тепер святкувати Свято Волі...

— А тепер можна запричаститися, — зажартувала Горпина.

— До цього то й пішки можна, — усміхнувся Онуфрій.

— Будьте ласкаві, добрі люди, по черзі “розговіємося”... Богові дякувати, всього досить маємо, — припрощувала Василю... Довгий, застелений білими полотняними скатерками, стіл ніби угинався

від різних страв. Почалася трапеза... А за нею спритно й жваво побігли по струнах пальці Олекси. Грав не гірше, як вмів розбалакувати... Подвір'ям понеслася весела мелодія. Горпина, взявшись руками під боки, почала танець... На ходу підхопила Спиридо-на, і той понісся навприсядки, ніби вихорем його понесло, а решта за ними... Не треба бudo до цього діла припрошувати дівчат чи хлопців, ані Марусі, ані її старших сестер, ані Андійка й Тараса, ані їхніх ровесників... Воля перетворилася в суцільний всенародний танець...

Гуляє Воля. В повній силі і славі ожила вона в усьому живому і мертвому... Скрізь і всюди могутнім хоралом лине безсмертна Пісня Волі. Возвеличують її небо і земля. Гомонить вона мільйонами уст і сердець.

1974 р.

З ВІДГУКІВ НА КНИЖКИ П. РОЄНКА

Шановний пане Росенко!

Дякую Вам за прислану мені книжку про Ореста.

Я вважаю, що Ви зробили дуже корисну для нашої літератури взагалі і для пам'яті чудової людини — справу. Ваша книга стане у великій пригоді майбутнім історикам нашої літератури тим, що збрала докупи матеріяли, що інакше б залишилися розкиданими в різних виданнях, а деякі може і пропали б.

В. Сварог

Вельмишановний Добродію Росенко!

Прошу прийміть мою подяку за книжку “Михайло Орест — адепт духовости нової”. Ця студія вглиблює українців у зрозуміння ідейного процесу нашої культури, що дуже потрібне для збереження й поширювання української культури в Канаді й в діаспорі. Потрібні інші студії такого роду про наших мислителів.

Павло Юзик

“Михайло Орест — адепт духовости нової”...

Підписавши скромно “за редакцією Петра Росенка”, автор цього видання до деякої міри переборщив своєю скромністю: адже Петро Росенко не лише зредагував, а написав цю працю. І цим своїм виданням автор-редактор виявив свої глибокі знання й зрозуміння українських літературних процесів від давніх літ до сьогоденного дня. В оцінці й насвітлюванні тих чи інших літературних процесів П. Росенко зумів затримати абсолютно академічний стиль і тон цієї друкованої праці, якою наша бідна назагал літературна критика може з виходом у світ цієї праці гордитися. Михайло Орест у Росенковому тлумаченні та завдяки знайденим Росенком матеріялам інших авторів про Ореста — справжній адепт духовости нової. Коли б ми вміли розуміти й шанувати

наших велетнів національного духа в поезії, в мистецькому слові так, як зрозумів і вшанував цим виданням Петро Роєнко Михайла Ореста — процес нашого власного відродження був би набагато швидший, ніж він є тепер.

“ВІЛЬНИЙ СВІТ”

До радіостудії завітала перша новорічна ластівка. Маємо на увазі першу прибулу книжку, видану в 1973 р. Нею є “Знавіснілі дні”. Автор — Петро Роєнко... Петро Роєнко не початківець. Його літературний дорібок уже поважний. Між творами Роєнка знаходяться речі наукового характеру, а є й суто літературні. Дрібніші були друковані по українських часописах, журналах, календарях...

... Для створення малюнку на більшому полотні автор має всі дані: у нього гарний стиль, гарна мова... власний досвід. (Українська радіопередача В. Шарвана)

Петро Роєнко: “Знавіснілі дні”. Цікаве і трагічне оповідання про пригоди української родини в часи недавнього лихоліття. Книжка написана гарною мовою... Автор виявляє в цій книжці посвяту, прихильність, співчуття і готовість допомогти один одному українських людей в нещастю. Це є духова вищість нашого народу над тими, хто нас неволив.

“ЄВАНГЕЛЬСЬКА ПРАВДА”

Збірка (“Велика людина та інші твори” — пр) цікава авторовими спостереженнями й актуальними роздумами.

Н. Пазуник

КНИЖКИ ПЕТРА РОЕНКА

Гомін волі (повість), Торонто, 1975 р.

Велика людина та інші твори (повість, оповідання),
Торонто, 1973 р.

Знавіснілі дні (повість), Торонто, 1973 р.

Михайло Орест — адепт духовости нової (літературознав-
чий симпоз., ред. П. Роєнко), Торонто, 1967 р.

Індійська культура і Захід (науково популярна розвідка),
Канада, 1962 р.

ГОТОВІ ДО ДРУКУ:

Скеляста стежка (повість), 1963 р.

Культура України-Руси (історичний нарис), 1964-74 р.

Українська література (підручник), 1971 р.

Індійська література (історичний нарис, 3 частини), 1968 р.

Ціна: \$2.50.